

HARITUD EESTLASED EESTI LINNADES 1850.–1880. AASTATEL

Väino SIRK

Ajaloo Instituut. Rütüti 6, 10130 Tallinn, Eesti

Vaatluse all on eesti haritlaskonna kujunemise algus Eesti linnades nelja aastakümne jooksul. On kasutatud 1871. ja 1881. aasta rahvaloenduse tulemusi ja analüüsitud 314 linnaharitlase kohta kogutud isikuandmeid tuues välja nende elukutse, haridustaseme, paikkondliku päritolu ja osavõtu rahvuskultuuri arendamisest.

SISSEJUHATUS

19. sajandi keskel oli linnaeestlane üldlevinud arusaama kohaselt ikka veel eesti keelt kõnelev mittesakslane, alamkihi silmapaistmatu esindaja. Tollast linna on nähtud tõelise assimilatsioonikatlana.¹ Linn pakkus eestlastele sotsiaalse tõusu võimalusi, millega paraku peaaegu alati kaasnes oma keele ja päritolu hülgamine. Ometi iseloomustas 19. sajandi linnarahvastiku arengut eeskätt eestlaste osakaalu tõus ja sakslaste oma langus.²

Linnaeestlaste väimse arengu käik ärkamisajal on ajalookirjanduses kajastatud veel lünklikult. Linnade eestlaskonna mentaliteedi ja käitumise mõistmiseks on oluline uurida selle kõiki kihte, sealhulgas ka kujunevat eesti linnaharitlaskonda.

Eesti linnaharitlaskonna teke oli vaevaline. 1850.–1860. aastail oli end eestlaseks pidavaid haritlasi linnades alles vähe. Linnas oli eestlasel tunduvalt raskem leida ja säilitada oma rahvuslikku identisust kui maal. Põhjuseks oli sakslaste suur kontsentratsioon ning saksa keele ja kultuuri valdav mõju. Kui maal nõudsid talurahvaseadused näiteks talupoegade laste jaoks emakeelsete koolide asutamist

¹ Jansen, E. Esten im 19 Jahrhundert – Bauernstand, Volk oder Nation? – Rmt.: Literatur und nationale Identität, I. Ausgangspunkte bei der Erforschung des literarischen Nationalismus und der nationale Literatur im Ostseeraum. Toim. J. E. Olsson, Y. Varpio, M. Zadencka. Tampere, 1997, 63–64.

² Pullat, R. Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn, 1972, 59–62.

ja kooliõpetajate ametissepanemist, siis linnades seda ei olnud, seal puudus üldse koolikohustus.

Ent arengu paratamatuse sunnil muutusid linnadki järk-järgult üha enam tööstus-, kaubandus- ja kultuurikeskusteks tänapäeva mõistes, ühtlasi intelligentsi koondumiskohtadeks. Ka eesti linnaharitlaste arvus ja koosseisus toimus eriti alates 1870.–1880. aastatest märgatav areng, mida käesolevas kirjutises on püütud jälgida nii rahvaloenduste andmete kui ka linnades elanud eesti haritlaste kohta kogutud isikuandmete põhjal.

Haritlased on järgnevas jagatud kahte suuremasse rühma: haritlaskonna kõrgem kihistus ja kõrgkoolis mitte õppinud keskastme haritlased. Viimaseid võib hariduslikult ettevalmistuselt võrrelda keskastme haritlastega maal, näiteks köstrite ja kihelkonnakooliõpetajatega. Ärkamisaja eesti haritlaste põhimassi moodustasid neist tavaliselt madalama haridusega külakoolmeistrid. Linnaski töötas haritlasi, kelle haridustase ei olnud kõrgem külakoolmeistri omast, kuid neid oli suhteliselt vähe. Käesolevas töös on nad arvatud keskastme haritlaste hulka.

I. HARITLASED RAHVALOENDUSTE ANDMETEL

Eestlaste sotsiaalsest seisundist linnades, samuti nende jagunemisest elukutsete järgi annavad pildi 1871. aastal Tallinnas ja mõnes teises Eestimaa linnas ning 1881. aastal Läänemere kubermangudes korraldatud rahvaloenduste publitseeritud tulemused.

Olukord 1870. aastate algul

16. novembril 1871 Tallinnas toimunud rahvaloenduse andmetel moodustasid eestlased (neid oli üle 15 000) 88,38% linna talurahvaseisusest elanikest.³ Sellest kihist tuli enamik linna raske ja lihtsa kehalise töö tegijaid. Maksuvaba elanikkonna grupist (Exempte), kuhu kuulusid ka kõrgema haridusega inimesed, moodustasid eestlased aga vaid 0,64%.⁴ Haritud eestlane oli Tallinnas eeskätt ametnik või kooliõpetaja.

R. Pullati andmetel oli 1871. aastal Tallinnas 57 eestlasest ametnikku ja teenistajat (15,5% selle elanikegrupi üldarvust). Intelligentsi seas domineerisid teiste rahvuste esindajad veelgi selgemini: 514-st intelligentsi hulka arvatust olid 380 sakslased (74,0%), 77 venelased (15,0%) ja 27 eestlased (5,2%). Muudesse rahvustesse kuulus 30 haritlast (5,8%).⁵

³ Jordan, P. Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871. Reval, 1874, 53.

⁴ Samas.

⁵ Pullat, R. Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871–1915. Tallinn, 1966, 104. 1871. aasta rahvaloendusel olid sakslaste hulka arvatud ka juudid. Viimaste arv ei olnud Tallinnas siiski suur – umbes 400 (sakslasi üle 10 000).

Vaimulikke, advokaate, arste, apteekreid, õpetajaid, literaate, arhitekte, muusikuid ja näitlejaid peeti "vaba vaimuliku ja vaimse tööga" (*freie geistliche und geistige Arbeit*) tegelejateks. Sakslaste hulgast kuulus sellesse alajaotusse 4%, venelastest 0,78% ja eestlastest vaid 0,18%.⁶ Arste, hambaarste ja apteekreid linna eestlaste seas ei olnud. Oli vaid viis velskrit või haigepõetajat. Ka eesti vaimulikke (pastoreid, preestreid) 1871. aastal Tallinnas ei olnud (sakslasest vaimulikke oli 10, venelasest 11, muudest rahvustest üks, ühtekokku 22). Köstreid oli ametis 16, neist üle poole (üheksa) venelased. Sakslasi oli viis ja eestlasi kõigest üks.⁷

P. Jordan esitab arhitektid, tsiviilinsenerid ja ehitusettevõtjad koos; kokku oli neid linnas 20. Eestlasi oli nende hulgas koguni viis. Kuid ei selgu, kas nad olid insenerid ja arhitektid, s.o. haritlased või hoopis ehitusettevõtjad.⁸

Koolijuhatajate (*Schulvorsteher*), meesõpetajate ja -kasvatajate arv ei olnud suur – vaid 72 (48 sakslast, üheksa venelast, kuus eestlast ja üheksa muudest rahvustest). Naisi oli õppe- ja kasvatustöös rohkesti – koos koduste lastekasvatajatega (*Erzieherinnen, Bonnen*) 255. Nende seas oli 216 sakslannat, 24 venelannat ja vaid kaks eestlannat.⁹ Põhjuseks oli asjaolu, et eesti tütarlapsi pääses tollal tütarlaste keskkoolidesse imevähe. Talupoegliku elemendi märgatavat juurdekasvu nendes õppeasutustes võis täheldada alles 1890. aastatest alates.¹⁰

Kaupmeeste, maaklerite, kaupmehesellide (*commissionaire*) ja kaubandus-panga ametnike hulka kuulus kümme eestlast (sakslasi 353, venelasi 108). Raudtee teenistuses oli eestlasi 125, kuid siingi ei ole võimalik eraldada ametnikke töölistest.¹¹

Tallinnas kui administratiivkeskuses oli ka haldusametnike võrdlemisi palju. Kubermangu valitsusasutustes töötas 236 riigiametnikku. Eesti rahvusest riigiametnikke (välja arvatud õpetajad ja arstid) oli neli (1,7%), sakslasi oli 173 (73,3%) ja venelasi 52 (22,0%). Linnaametnikke oli 44, kellest kaks pidasid end eestlaseks. Suurema rühma moodustasid veel Eestimaa rüütelkonna ametnikud (*Landesbeamte*), kes olid kõik sakslased.¹² Mõistetavalt töötasid eesti soost ametnikud saksa, mõned ka vene keskkonnas. Eestlasest sõjaväelasi oli 1871.

⁶ Jordan, P. Die Resultate, 59.

⁷ Pullat, R. Tallinna elanikkonna rahvuslik ja professionaalne koostis XIX sajandi 70.–80-ndail aastail. – Rmt.: Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XXIV. Tallinn, 1969, 278. Viidatud artiklis on vaadeldud Tallinna elanikkonna professionaalset koosseisu, sealhulgas nii vaimse tööga seotud kui ka majandusliku iseloomuga elukutseid rahvuste järgi 1871. ja 1881. aasta rahvaloenduse andmete põhjal.

⁸ Jordan, P. Die Resultate, tab. XXa.

⁹ Samas, tab. XXIII.

¹⁰ Liim, A. Keskkoolivõrgu kujunemine ja areng Eestis 19. sajandi teisel poolel. – Nõukogude Kool, 1973, 8, 703.

¹¹ Jordan, P. Die Resultate, tab. XXc.

¹² Samas, tab. XXd.

aastal Tallinnas 186. Ohvitseride (*Oberoffiziere*) nende hulgas ei olnud. Küll aga kuulus jünkrute, allohvitseride ja sõjaväekirjutajate alajaotusse 15 eestlast. Ka linna 22 muusiku hulgas oli üks eestlane.¹³

Paides oli 1870. aastate algul 1642 tsiviilelanikku (sh. 875 eestlast, 696 sakslast, 67 venelast). Linna kolm arsti olid kõik sakslased, samuti õpetajad (kuus), apteekrid (neli) ja kirurgid (kaks). Vaimulike ja köstrite hulgas ning riigi- ja rüütelkonnaametnike seas eestlasi ei olnud.¹⁴ Samasugune oli olukord Haapsalus, kus elas 2119 tsiviilelanikku, neist 1226 eestlast (57,9%). Linna vaimulikud olid sakslased ja venelased, arstid ja apteekrid üksnes sakslased. Õpetajaid oli linnas kaheksa (kuus sakslast, üks eestlane ja üks venelane). Puudusid eestlasest köstrid, samuti ametnikud.¹⁵

Olukord 1881. aastal

1881. aasta 29. detsembri rahvaloendus näitas, et Tallinnas oli "vaba vaimset tööd" (*freie geistige Arbeit*) tegevate meeste hulgas kümne aasta jooksul eestlaste osakaal isegi langenud. Kui 1871. aastal moodustasid eestlased selles grupis 5,19%¹⁶, siis 1881. aastal oli neid 261-st vaid 12 (s.o. 4,59%). Sakslasi oli 197 ja venelasi 33. "Vabal vaimsel tööil" oli 1881. aastal üsna palju naisi: sakslannasid 357, venelannasid 36 ja eestlannasid kaheksa.¹⁷ Nüüd oli Tallinnas ka üks eesti arst (ilmselt Heinrich Rosenthal, 1846–1916) ja üks ajakirjanik. Õpetajate-kasvatajate hulka kuulus linnas 115 meest ja 378 naist. Sakslasi oli nende seas 83 meest ja 313 naist, venelasi vastavalt 15 ja 36. Eestlasi oli selles kategoorias 18 (kümme meest ja kaheksa naist). Kui sakslastel ja venelastel domineerisid naisõpetajad (kasvatajad), siis eestlaste hulgas oli neis ametites rohkem mehi. Eraldi on välja toodud väikelastekasvatajad (*Bonnen*): 48 sakslannat, kuus venelannat ja neli eestlannat.¹⁸

1881. aasta rahvaloenduse järgi oli Tallinnas 26 apteekrit, neist 23 sakslast (sh. kümme iseseisvalt töötavat), kaks venelast ja mitte ühtegi eestlast. Advokaate oli Tallinnas kokku 13 (12 sakslast ja üks venelane). Linna 27 vaimuliku hulgas ei olnud eestlasi veel märgitud (sakslasi 15, venelasi kaheksa, muid rahvusi neli).¹⁹

¹³ Jordan, P. Die Resultate, tab. XXc, d.

¹⁴ Samas, lk. XVI–XVII.

¹⁵ Samas, lk. XIII–XIV.

¹⁶ Samas, 60.

¹⁷ Jordan, P. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil II. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. I Band: Die Zählung in Reval. Lieferung I. Reval, 1883, 8–9.

¹⁸ Samas, 10–11, 20–21.

¹⁹ Samas, 10–11.

Nii olid kõrgharitud, kellega linnaeestlastel ja ka maarahval kõige enam kokku puutuda tuli (vaimulikud, arstid, apteekrid, advokaadid) kas viimseni või valdavas enamikus võõrahvusest.

Riigi tsiviilteenistuses olevate eestlaste arv oli kümne aastaga viiekordistunud. 1881. aastal oli Tallinnas 12 eesti finantsametnikku, viis siseasjade ja politseiametnikku ning kolm mitmesugust muud riigiametnikku.²⁰

Eestimaa kubermangu ülejäänud linnades Paldiskis, Rakveres, Paides ja Haapsalus oli kokku 8699 tsiviilisikut, neist eestlasi 5301 (60,9%).²¹ Nendes linnades oli kokku üheksa arsti, kõik rahvuseelt sakslased. Ei olnud ka ühtegi eesti vaimulikku (tegutsetes neli sakslasest ja neli venelasest vaimulikku). Meesõpetajaid oli 24: sakslasi 16, eestlasi neli ja venelasi neli. 54 naisõpetaja hulgas oli 48 sakslannat, kuus venelannat ja mitte ühtegi eestlannat.²² Mõni eestlane oli ametnike hulgas, näiteks üks rüütelkonnaametnik (sakslasi oli kolm) ja üks raudteeametnik.

Tartus elas vastavalt 1881. aasta rahvaloenduse andmetele 29 788 tsiviilelanikku. Nende hulgas oli 595 "vaba vaimse töö" tegijat (292 meest ja 303 naist).²³ See arv iseloomustab Tartut kui teadus- ja hariduskeskust, kus "vaba vaimset tööd" tegi 1,99% tsiviilelanikkonnast. Tallinnas oli vastavates ametites 689 inimest (261 meest ja 428 naist), mis moodustas tsiviilelanikkonnast (45 880) vaid 1,5%.²⁴ Rahvuse (keelega) järgi jaotusid "vaba vaimse töö" tegijad Tartus järgmiselt: eestlasi 14 (kõik mehed), sakslasi 511 (239 meest, 272 naist), venelasi 33 (21 meest, 12 naist).²⁵ Seega oli "vaba vaimset tööd" tegevaid eesti mehi Tartus kahe võrra rohkem kui Tallinnas, ent Tartus puudusid selles haritlaste kategoorias eesti naised, keda Tallinnas oli kaheksa. "Vaba vaimset tööd" tegevate meeste hulgas oli eestlaste osakaal nii Tallinnas kui ka Tartus üsna tasavägine (vastavalt 4,59 ja 4,79%). Liivimaa väikelinnades (Riiat ja Tartut arvestamata) oli "vabal vaimsel töö" 12 eestlast (üheksa meest ja kolm naist). On aga võimalik, et mõni neist töötas Põhja-Läti väikelinnades.²⁶

Riigi tsiviilteenistuses oli 23 eestlasest tartlast (sakslasi 110) ja kommunaalteenistuses üheksa (sakslasi 54). Ametnike hulgas, kelle teenistusvaldkonna kohta ei olnud täpsemaid andmeid, oli eestlasi kolm ja sakslasi 35.

²⁰ Jordan, P. Ergebnisse... I Band, 10–11.

²¹ Jordan, P. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil II. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. II Band: Die Zählung in den übrigen Städten ausser Reval: Baltischport, Wesenberg, Weissenstein und Hapsal. Reval, 1885, 6.

²² Samas, 8.

²³ Jung-Stilling, Fr. v., Anders, W. Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. II Band: Die Zählung in der Städten: Schlock, Lemsal, Wolmar, Wenden, Walk, Dorpat, Werro, Pernau, Fellin und Arensburg. Lieferung I. Riga, 1883, Ad Tab. 5.

²⁴ Jordan, P. Ergebnisse... I Band, 3, 8–9.

²⁵ Jung-Stilling, Fr. v., Anders, W. Ergebnisse, Ad Tab. 5.

²⁶ Samas, tab. 5.

Ühiskonna professionaalse jagunemise kogu mitmekesisusest rahvaloenduste publitseeritud materjalid ülevaadet ei anna. Nende põhjal ei saa välja selgitada ka eesti päritolu haritlaste täpset arvu, sest tihti esitasid sünnipärased eestlased loendusel end sakslastena.²⁷

II. HARITLASED TEATMETEOSTE, KIRJANDUSE JA AJAKIRJANDUSE ANDMETEL

Paljude ärkamisaja eesti linnaharitlaste nimed on jäädvustatud biograafiliste leksikonide ja muude teatmeteoste, kultuurilooliste uurimuste ja ajakirjanduse lehekülgedele.²⁸ Lisa annavad kunsti, ajakirjanduse ja muude elualade ajaloo uuringud ja arhiivimaterjalid. Käesoleva kirjutise koostamiseks on kogutud personaalandmeid Eesti linnades 1850–1889 elanud ja töötanud 314 haritlase kohta. Kogum peaks olema piisav, et teha mõningaid kokkuvõtteid ja võrrelda Eesti linnu kui eesti intelligentsi järkjärgulise kujunemise ja koondumise paiku omavahel, eeskätt aga valgustada selles suhtes Tartu ja Tallinna vahekorda.²⁹ Arvesse ei ole võetud sündimist, lapsepõlve ja õppimist linnas, sest ka väga paljud maaharitlased olid linnas koolis käinud. Vaadeldud on vaid neid haritlasi, kes on täiesas töötanud või elanud Eesti linnades.

Eestlaste pikaajalise saksa keelt kõnelevasse keskkihti sulandumise ja seisusliku mõtteviisi valitsemise tõttu on üsna raske eristada eesti linnaharitlast baltisaksa linnaharitlastest. See on üsnagi tinglik ja vaieldav juba kõstriite, alamate ametnike ja kooliõpetajate puhul, kõnelemata siis kõrgharitlastest.

Haritlaskonna kõrgem kihistus

Haritlaskonna ladviku, eliitharitlaste kogumi moodustasid kõigepealt ülikoolides või rakenduskõrgkoolides õppinud kõrgharidusega isikud. Neid oli käesolevas kirjutises isikuliselt uuritava 314 haritlase hulgas 67 (21,3%). Mõne üksiku hariduskäik ei ole veel teada, kuid nende amet eeldas kõrgemat kooliharidust, näiteks sõjaväeinsener Friedrich Russow. Tema pojalt Valerian Carl

²⁷ J. Pärn M. Veskele 15. jaanuaril 1882. – Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f. 149, m. 10 : 34.

²⁸ Siinses kirjutises kõige enam kasutatud teatmeteosed on: Eesti biograafiline leksikon, I–IV. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, II.) Tartu, 1926–1929; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised, X.) Tallinn; Tartu, 1940; Lender, H. (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905. Biograafilisi andmeid. New-York, 1965; Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat, 1889; Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim. E. Nirk ja E. Sögel. Tallinn, 1975; Eesti kirjarahva leksikon. Koost. ja toim. O. Kruus. Tallinn, 1995.

²⁹ Eesti 19. sajandi haritlaskonna kujunemise uurimise kaugem eesmärk peaks olema jõuda iga isikuni eraldi. Kahjuks ei võimalda käesoleva töö piirid siiski kõiki uuritavasse kogumisse võetud haritlasi mainida. Rohkem on püütud esitada kõrgharitlaste ja loovharitlaste nimesid.

Michael Russowil (1842–1879) ei olnud süstemaatilist akadeemilist haridust, kuid silmapaistva ornitoloogina kuulub ta haritlaseliidi juhtgruppi. Eesti kultuuri suurkujud Carl Robert Jakobson, Lydia Koidula, Johann Voldemar Jannsen, hilisematest Ado Grenzstein on samuti nende haritlasfunktsiooni arvestades eliitharitlased, ehkki nad kõrgkoolides õppinud ei olnud.

Kõrgharitlaste hulka kuulusid ka kunstnikud Woldemar Friedrich Krüger (1808–1894), August Ludwig Weizenberg (1837–1921) ja Düsseldorfis kunstiakadeemia lõpetanud Oskar Georg Adolf Hoffmann (1851–1912). Kõrgharitlaste (eliitharitlaste) üldarvuks on seega 74.

Omaette rühma moodustavad need, kellel on studium lõpetamata jäänud või kes on ülikooli juures sooritanud gümnaasiumiõpetaja eksami. Kokku oli neid 12, sealhulgas Johann Jakob Frommhold Nocks (1800–1890), Tallinna omavalitsus- ja seltskonnategelane Thomas August Matthias Jakobson (1837–1897; oli sooritanud Peterburi ülikoolis vene, saksa ja ladina keele õpetaja kutseeksami³⁰), kirjamehed Philipp Stramm (1814–1871), Moritz Maximilian Pödder (1852–1905), preester Andrei Teppaks (?–1888) jt. Koos eliitharitlastega moodustasid nad haritlaskonna kõrgema kihistuse, kuhu kuulus 86 inimest.

Elupaigad

Valdav enamik – 71 (82,6%) – neist 86 haritlasest on elanud vaid ühes Eesti linnas, kahes linnas on elanud 13 haritlast (15,1%), nagu J. V. Jannsen, L. Koidula ja F. R. Kreutzwald ning kolmes linnas vaid kaks haritlast (2,3%). Eliit- või kõrgharitlastest (kokku 74) on ühes linnas elanud 62 (83,8%). Tartus asus neist 35, Tallinnas 16, Pärnus kolm, Haapsalus kaks, Viljandis kaks, Valgas üks, Rakveres üks, Kuressaares üks ja Võrus üks.

Eesti eliitharitlaste liikuvus ei olnud üldiselt suur. Mitmed elasid Eesti linnades ärkamisajal siiski vaid lühikest aega. Eesti väikelinnades elanud ja töötanud 11 eliitharitlasest (arvesse on võetud vaid need, kes töötasid ainult ühes linnas) kaks on töötanud kuni kaks aastat, mõned ligikaudu kümme aastat, näiteks jurist Hermann Jürgenson (1837–?) Viljandis ja õigeusu kirikutegelane Nikolai Leisman (1862–1947) Haapsalus. Kaua töötas Rakveres loomaarstina (1880–1906) agar avalik tegelane, Eesti Kirjameeste Seltsi (EKMS) usaldusmees Madis Treumann (1855–1934). Pedagoog ja pastor Heinrich Johann Märtnens (1802–1857) oli ametis Pärnus, samas oli preester (1879–1916) tsensor ja ärkamisaja tegelane Mihkel Suigusaar (1842–1916). Mõned haritlased siirdusid Eesti väikelinnadest võõrsile suurlinnadesse, näiteks preester Jakob Lindenberg (1840–1898) 1870. aastate algul Kuressaarest Riiga.

Kahes linnas elanud eliitharitlased on valdavalt kolinud väiksemast keskusest suuremasse. Nii on see kümnest haritlasest üheksa puhul. Seejuures on suuremaks linnaks olnud neljal korral Tartu ja viiel korral Tallinn. Tartusse on asunud

³⁰ **Martinson, K.** Vene Tehnika Seltsi Eestimaa osakonna tegevusest (1880–1917). – Rmt.: Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. II kogumik. Toim. Ü. Lumiste. Tallinn, 1976, 21.

juba 1860. aastail (J. V. Jannsen ja L. Koidula), ühel puhul nii 1870. aastatel (F. R. Kreutzwald) kui ka 1880. aastatel.

Tallinn seevastu on saanud tõmbejõuks alles 1880. aastatel, kui sinna asus kõnesolevatest neli haritlast. Nende hulgas oli literaat Heinrich (Harry) Volde-mar Amandus Jannsen (1851–1913) ja arst Georg Köler (1847–1910). Proviisor Oskar Mildebrath (1849–?) töötas 1875–1877 Haapsalu apteegis, oli 1877–1880 Türgi sõjas ja riigiteenistuses ning 1880–1885 ametis Rae apteegis Tallinnas.³¹ EKMS-i liikme O. Mildebrathi töötamine Tallinnas väärib rõhutamist, sest 1881. aasta rahvaloenduse järgi ei olnud Tallinnas eestlasest kõrgharidusega apteegitöötajaid. Preester Karp Tiisik (1843–1922) töötas 1874–1879 Haapsalus, 1879–1919 oli ta Tallinna õigeusu peakiriku preester, ühtlasi ka usuõpetaja mitmes koolis.³² Kõrgkoolist lõpetamata lahkunud haritlaste puhul ilmneb sama tendents: asuti väikelinnadest (Rakvere, Viljandi) Tallinna.

Eliitharitlaste enamik on elanud Tartus ja Tallinnas. 62-st vaid ühes linnas elanust on tartlasi ja tallinlasi kokku 51 (82%). Lõuna-Eesti linnades elas kokku 43 haritlast (69,4%): Tartus 35, Pärnus kolm (M. Suigusaar, H. J. Märtnens ja pedagoogist rahvakoolide inspektor Andres Erikson), Viljandis kaks (jurist H. Jürgenson ja arst Nikolai Sõrd, 1863–1901), Valgas üks (loomaarst August Julius Mitt, 1863–1894), Kuressaares üks (preester J. Lindenberg) ja Võrus üks (jurist Wilhelm Beik, 1851–?).

Põhja-Eesti linnades elas 19 haritlast, neist 16 Tallinnas. Väikelinnades oli neid vaid kolm: jurist Karl Hellat (1862–1935) ja vaimulik N. Leisman Haapsalus ning loomaarst M. Treumann Rakveres. Mitmes linnas elanute hulgast tuleb veelgi lisa Haapsalule: O. Mildebrath ja K. Tiisik. Narvas elas 1880. aastatel eesti päritolu, kuid saksastunud farmatseut Carl Julius Gerban (Järban, 1860–?), kes tegutses hiljem Tallinnas, Tartus ja Peterburis. Eesti eliitharitlasi ei ole teadaolevalt elanud Paides ja Paldiskis. Aastail 1873–1875 oli Narva Jaani kirikukooli õpetajaks Carl Peter Julius Johanson (1851–1913), köstri poeg, kel Tartu ülikooli usuteaduskond jäi lõpetamata. Narvast asus ta Moskvasse. Kultuuriloost on teada tema lähedane noorussõprus L. Koidulaga. Nii oli Narvas ärkamisajal siiski eesti haritlaskonna kõrgema kihistuse esindajaid.³³

Mitmes linnas töötanud eliitharitlaste hulgas oli neid, kes rikastasid Lõuna-Eesti väikelinnade kultuurielu. Rudolf Gottfried Kallas (1851–1913) töötas pastorina

³¹ Album Academicum, 690.

³² Eesti biograafiline leksikon, 519; Tallinna Teataja, 1919, 1. nov., nr. 238. 1881. aasta rahvaloenduse andmed ei osuta ühelegi eestlasest õigeusu vaimulikule, ka mitte köstrile Tallinnas. K. Tiisik oli E. Lenderi sõnul "köva eestlane". Naine oli tal aga venelanna, tütar Marina koolis end eestlaseks ei pidanud ja kõneles üksnes vene keelt nagu ka õigeusu köstri, Linda seltsi aktiivse tegelase M. Möldri tütar Anastasia. Nii võisid olla ka perekondlikud suhted üks põhjusi, miks mõnigi haritlane end rahvaloendusel eestlasena ei esitanud (Lender, E. Minu lastele. Stockholm, 1967, 41).

³³ Narvas töötas 1863. aastast pastorina Ferdinand Tannenberg (1832–?), kes võttis osa eesti seltside tegevusest (Valgus, 1886, 25. apr., nr. 17). Sündinud oli ta Tallinnas ja pärines maksualusest seisusest (Eesti Ajalooarhiiv = EAA, f. 402, n. 2, s. 24874, l. 6; s. 24875, l. 3).

Valgas (1884–1887), kus asutas esimese laenuraamatukogu. Võrus oli 1880. aastal kreiskooli inspektoriks Adolph Luig (Luik, 1842–?), 1887. aastast rahvakoolide inspektor Tartus. Üldtuntud on J. V. Jannseni tegevus Pärnus ja F. R. Kreutzwaldi 44 aastat kestnud töötamine Võrus. Viljandis tegutses 1880. aastail arst G. Köler, kunstnik J. Köleri vennapoeg. Michael Poska (1860–?), Jaan Poska vend, õppis Tartu ülikoolis 1884–1885, töötas lühiajaliselt Tartus vene keele ülemõpetajana, oli 1887–1889 rahvakoolide inspektor Pärnus ja asus 1889. aastal Tallinna.³⁴ Proviisor Alexander Linde oli 1871–1878 apteegiomanik Pärnus.

Tartu eliit- ja lõpetamata kõrgharidusega haritlased

Tartus asunud eesti soost kõrgharitlaste arvu suurendasid märgatavalt teadlased, kes olid ühtlasi ülikooli ja veterinaariakooli (1873. aastast instituudi) õppejõud. Neid oli aastail 1850–1889 Tartus 12: veterinaariateadlased Konstantin Blumberg (1850–1897), Woldemar Gutmann (1851–1933) ja Johann Valdmann (1856–1922), keeleteadlane Gotthilf Leonhard Masing (1845–1936), osteoloog Aleksander Anton Rosenberg (1839–?), tema vend arstiteadlane Emil Woldemar Rosenberg (1842–1925), botaanik Edmund August Friedrich Russow (1841–1897), tema vend ornitoloog Valerian Carl Michael Russow (1842–1879), farmakoloog Johann Ernst Oswald Schmiedeberg (1838–1921), usuteadlane Reinhold Seeberg (1859–1935), keemik Gustav Apollon Johann Heinrich Tammann (1861–1938) ning keeleteadlane Mihkel Veske (1843–1890). Ülikoolis töötas neist üheksa ja veterinaariainstituudis (koolis) neli: K. Blumberg, W. Gutmann, A. Rosenberg ja J. Valdmann.

Ilma kõrgkoolide teadlaste ja õppejõududeta oleks Tartus olnud vaid 23 eesti kõrgharitlast, mis on siiski rohkem kui rahvaarvult suuremas Tallinnas. Põhjuks oli, et Tartusse hakkas eesti haritlasi tööle jääma varem ja arvukamalt. Nii oli see näiteks gümnaasiumiõpetajatega. Eestlasest graafik August Philipp Klara (Clara, 1790–1850) oli juba 1816–1819 Tartu kreiskooli ja gümnaasiumi joonistusõpetaja. Karl Christian Masing (1803–1844), Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) asutajaliige, oli Tartu gümnaasiumi kauaaegne matemaatikaõpetaja, 1840. aastast ülemõpetaja. 1820.–1830. aastatel alanud eesti soost haritlaste Tartusse koondumine katkes seoses nende asumisega Peterburi (A. P. Klara, filoloog N. D. H. Mühlberg) või varajase surmaga (K. C. Masing, seminaridirektor Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841), arst Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850), eraõpetaja ja ametnik Alexander Eduard Martin Samuel Pabo (1799–1850)). On võimalik, et 1850. aastatel oli siiski Tartus peale W. F. Krügeri (vt. lisa) veel mõni teinegi eesti päritolu eliitharitlane, kes aga kultuurilooaga on vähe seotud ja praegu tundmatu. ÕES-i, mille juhtkond ja liikmete enamik koosnes baltisakslastest, võeti küll veel tuntud eesti haritlasi, nagu Philipp Jakob Karel (auliige), Gustav Reinhold Hirsch ja Friedrich Enghoff, kes aga elasid Peterburis.

³⁴ Album Academicum, 837.

Murrang Tartu kujunemises eesti kõrgharilaste keskuseks (Peterburi kõrval) toimus 1860. aastail ja haritlaskonna kasv kiirenes 1880. aastatel, eriti kümnendi lõpul (tab. 1). 1870. aasta suvel ütles J. Hurt oma kõnes "Meie koolitatud ja haritud meestest": "Tartu gümnaasiumis üksi on viis kooliõpetajat, kes Eestisugu mehed."³⁵ Eesti Postimehe järgi olevat 1880. aastate algul Tartu gümnaasiumi õpetajatest olnud enam kui pooled eestlased, nagu Alexander Paulson, Carl Weiner, Eduard Grünwald, Gustav Blumberg, inspektor Cornelius Treffner jt.³⁶ Kaks viimast on tuntud eesti tegelased. A. Paulson ilmselt ülikooli ei lõpetanud. C. Weiner ja E. Grünwald ei ole eesti rahvuslikus elus tuntud, nende eesti päritolu on muidugi võimalik.

Mõned eesti eliitharilased, nagu 1863. aastal Pärnust Tartusse asunud J. V. Janssen, hiljem A. Grenzstein jt. elatusid tööst eesti ajakirjanduse alal. Gustav Treffner (1848–1907) ja Frommhold Tomberg (1850–?) leidsid tööd ülikooli juures ametnikuna. Paul Nass (1856–1886) töötas ülikooli apteegis. Jaan Neukardt oli lühikest aega veterinaariainstituudi teenistuses prosektori abina.

Tabel 1

Eesti eliit- ja lõpetamata kõrgharidusega haritlased Tartus ja Tallinnas*

Alajaotus	1850. aastad ja varem	1860. aastad	1870. aastad	1880. aastad	Kokku
Tartu					
I	1	8	11	15	35
II	–	2	2	4	8
III	–	–	1	2	3
Kokku	1	10	14	21	46
Tallinn					
I	2	2	4	8	16
II	–	–	1	6	7
III	2	–	1	2	5
Kokku	4	2	6	16	28
Ühtekokku	5	12	20	37	74

* Tabelis on alajaotusse I võetud eliitharilased, kes töötasid vaadeldaval ajavahemikul Eesti linnadest vaid Tartus või Tallinnas. Alajaotusse II on võetud eliitharilased, kes on töötanud mitmes linnas, sealhulgas kas Tartus või Tallinnas. Alajaotuses III on lõpetamata kõrgharidusega haritlased. Haritlaste nimed koos sünnikoha ja elukutsega on vastavalt ülaltoodud alajaotustele esitatud lisas. Rühmitatud on nad nii tabelis kui ka lisas vastavas linnas tööle asumise järgi aastakümnete lõikes. Mõnedki haritlased elasid ühes ja samas linnas mitme aastakümne jooksul, mis aga siin (nagu ka järgnevatel tabelites) ei kajastu.

³⁵ Hurt, J. Kõned ja kirjad. Tallinn, 1989, 21.

³⁶ Eesti Postimees, 1882, 24. märts, nr. 13.

Eestlastele andis tööd ka 1878. aastal Tartus avatud vene seminar, kust M. Veske ja Martin Lipp (1854–1923) kui rahvuslased küll peagi eemaldati. Kiriku teenistussegi pääses eesti teoloog Tartus kergemini kui Tallinnas. 1870. aastal sai Peetri koguduse õpetajaks silmapaistev rahvusliku liikumise tegelane Wilhelm Gottfried Eisenschmidt (1839–1922). Mitu noort eesti usuteadlast on töötanud Tartu kirikutes abiõpetaja-adjunktina või diakonina: Conrad Raymond Freifeldt (1847–1923) aastail 1875–1877³⁷, M. Lipp 1878–1881, Julius Herman Johanson (1852–1917) 1881–1883, Johannes Rennit (1862–1923) 1887–1889 ja Gustav Punga (1860–1930) 1887. aastal.

35-st ärkamisajal Eesti linnadest vaid Tartus elanud eliitharitlastest (vt. lisa) on väljaspool Eestit sündinud ainult kaks (5,7%). Lõuna-Eestis on sündinud 28 (80%), Põhja-Eestis viis (14,3%). Linnades on sündinud 11 haritlast (Tartus kuus, Tallinnas kaks, Paides, Pärnus ja Jamburgis igäühes üks). Seega pärines linnast koguni 31% Tartu eliitharitlastest. Põhja-Eestist on 1860. aastatel pärit kaks haritlast (vennad Russowid Tallinnast), 1870. aastatel samuti kaks ja 1880. aastatel üks. 1860. aastatel oli Tartus Eestimaalt (Tallinnast) pärit kõrgharitlaste osakaal veidi suurem kui 1870. ja 1880. aastatel.

Tartumaalt on pärit neli teadaolevalt vaid Tartus elanud 35-st kõrgharitlastest, Pärnumaalt viis, Võrumaalt viis, Viljandimaalt viis, Saaremaalt kaks ja Harjumaalt üks.

Elukutse järgi jagunesid Tartu eesti kõrgharitlased (35) järgmiselt: kõrgkooliteadusega oli seotud 12 inimest³⁸ (34,3%), pedagooge oli kuus (17%), pastoreid (abipastoreid, diakoneid) kuus, ametnikke kaks, ajalehetoimetajaid kaks, kunstnikke kolm, apteekreid üks ja arste kaks, üks loomaarst töötas veterinaariainstituudi abiõppejõuna.

Mitmes linnas elanud haritlastest asus Tartus teadaolevalt kaheksa. Nende hulgas olid J. V. Jannsen, F. R. Kreutzwald ja L. Koidula, samuti 1880–1881 Eesti Postimeest toimetanud H. Jannsen ja rahvakoolide inspektor 1887. aastast A. Luig. Neist, kel kõrgharidus ei olnud täielik (kokku 12) olid Tartuga seotud kirjanik ja pedagoog (ms. kasvataja Treffneri erakoolis) Moritz Maximilian Pödder (1852–1905); kirjamees, 1886–1893 Eesti Postimehe toimetaja Jakob Tülk (1830–1918) ja juurat õppinud kohtuametnik August Kuusik (1862–?).

Tallinna eliit- ja lõpetamata kõrgharidusega haritlased

Tartu ülikooli lõpetanud teoloog ja kirjamees Christian Friedrich Janter (1801–1882), aastail 1845–1859 Kursi koguduse pastor, oli üks esimesi eesti kõrgharitlasi, kes 19. sajandi esimesel poolel Tallinnas elas. 1839. aastast oli ta ÕES-i liige.

³⁷ Samal ajal oli C. R. Freifeldt ka Tartu gümnaasiumis ülemõpetaja.

³⁸ Keeleteadlane K. A. Hermannigi töötas 1889. aastast ülikooli eesti keele lektorina, eelkõige oli ta aga siiski eesti ajalehetoimetaja, kirjamees ja helilooja.

1850. aastatel oli eesti kõrgharitlasi Tallinnas, nagu Tartuski, vaid üksikuid (tab. 1). Märkimist väärib luuletaja Friedrich Nikolai Russowi (1828–1906) tegevus. Ta oli mõned aastad Tallinnas tegutsenud väikese eestihuvilise haritlasgrupi eesotsas ja toimetas 1860–1863 Revalsche Zeitungit.

1842. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Kirjanduslik Ühing (EKÜ) jäi eesti rahvakultuuri uurimise ja arendamise mõttes ÕES-ist tunduvalt maha. Eesti rahvusest akadeemiliste haritlaste osa EKÜ-s oli 1850.–1860. aastatel väike. Siiski kuulus sinna F. N. Russow, korrespondeerivate liikmetena ka F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald.

Tartus 1860. aastatel aset leidnud eesti eliitharitlaste hüppelisele juurdekasvule ei ole Tallinnas midagi kõrvale seada: vaid kaks meest, kelle puhul saab rääkida peamiselt eesti päritolust. Paul Theodor Falck (1845–u. 1920), eesti soost Tallinna avaliku tegelase Hans Heinrich Falcki (1791–1874) poeg, on kultuuri loost tuntud kui M. Veske aine line toetaja õpingute ajal Leipzigris ja baltisaksa publitsist. Tema vend, noorelt surnud arst Heinrich Hans Falck (1832–1873) õppis Tartus ja töötas Tallinnas 1865. aastani.

Rahvusliku liikumise juurdumisel Põhja-Eestis oli tähtis C. R. Jakobsoni viibimine Tallinnas 1871–1872. Oluline oli ka rahvusliku liikumise tegelase, L. Koidula õe Eugenie mehe Heinrich Rosenthali asumine arstina Tallinna 1873. aastal. Iseloomulikult paljudele tolle aja haritlastele pidas Tartu käsitöölise poeg H. Rosenthal end "päritolult puhtaks eesti rahva lapseks"³⁹, emakeel oli tal aga saksa keel. Aleksandri gümnaasiumis hakkas 1872. aastal ladina – ja mis eriti rõhutamist väärib – eesti keelt õpetama Marcus Salem (1835–1889). Mõnigi eliitharitlane peatus Tallinnas lühiajaliselt, näiteks Oskar Carl Johann Palsa (1863–1926), kes ordineeriti abipastoriks ja töötas usuõpetajana Aleksandri gümnaasiumis, ja arst Johann Adolf Laurentz (1857–1887).

Ilmselt oli eesti soost haritlasel Tartus akadeemilisel tööil kergem kanda kinnitada kui Tallinna rüütelkonna maaomavalitsuse asutustes, ka kubermanguvalitsusasutustes ja mujal. T. Karjahärmi järgi ei olnud eestlastel diskrimineerivate barjääride tõttu võimalik sujuvalt integreeruda olemasoleva elukorralduse struktuuridesse, mille kõrgemad astmed (näiteks kõrgem valitsus- ja omavalitsusvõim) olid eestlastele niisama hästi kui kättesaamatud.⁴⁰ Samuti oli eestlasel raske leida Tallinnas ning teisteski linnades advokaadi- või arstipraksist, sest linlaste jõukamates kihtides valitses vanameelne seisuslik mentaliteet.

1850.–1860. aastatest Tallinnaga seotud eesti päritolu kõrgharitlased on enamasti sündinud samas linnas (vt. lisa). Muutus on toimunud 1870. aastatel. Sel kümnendil Tallinna asunud eesti eliidi esindajatest on kolm pärit Lõuna-Eestist ja vaid üks Eestimaalt. 1880. aastatel Tallinna siirdunudest on viis Lõuna-

³⁹ Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval, 1912, 14.

⁴⁰ Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 210.

ja kolm Põhja-Eestist. Haritud eestlaste 1870. aastatel alanud ja järgmisel kümnendil jõudsalt jätkunud "sissetung" oli suuresti seotud riigiametitega (kroonugümnaasiumi õpetajaks sai M. Salem, H. Rosenthal määrati mereväearstiks), samuti rahvusliku liikumisega (C. R. Jakobson viibis Tallinnas eesmärgiga siin eesti ajalehte välja andma hakata).

Aastail 1850–1889 vaid Tallinnas elanud eesti soost kõrgharitlaste hulgas oli neli ametnikku (26,7%), neli arsti, neli pedagoogi, üks sõjaväeinsener, üks proviisor, üks kohtuameti kandidaat ja üks literaat. Kui arvestada ka mitmes linnas, sh. Tallinnas töötanuid, siis lisandub üks õigeusu vaimulik (K. Tiisik), üks arst (G. Köler), kolm proviisorit (C. J. Gerban, A. Linde, O. Mildebrath), üks literaat-ajalehetoimetaja (H. Jannsen) ja üks rahvakoolide inspektor (M. Poska).

Neist, kel kõrgkool oli lõpetamata jäänud või kes olid sooritanud gümnaasiumiõpetaja eksami, töötas Tallinnas saksa ajakirjanduse alal lühiajaliselt Eduard Børnhöhe (1862–1923), samuti ametnik, ettevõtja ja linnavolikogu liige 1877. aastast T. A. M. Jakobson. Philipp Stramm, pedagoog ja kirjamees, oli tallinlane, kuid töötas 1853–1854 Valgas Cimze seminaris õpetajana. Preester Andrei Teppaks oli õppinud Peterburi vaimulikus akadeemias seda lõpetamata, ta töötas Viljandis, 1885. aastast surmani aga Tallinnas. Varem Rakvere kreiskooli õpetaja ja inspektor J. J. F. Nocks kutsuti 1858. aastal Eestimaa koolidirektori abiks ja oli 1861–1864 gümnaasiumi inspektor. Õppetöö kõrval tegeles ta arheoloogiaga, etnograafiaga ja keeleteadusega.

1872. aastast tegutses Tallinnas Peterburi tehnoloogiainstituudis ja kunstiakadeemias õppinud arhitekt Nikolai Thamm (1834–1907), kelle eesti päritolu peetakse tõenäoliseks.⁴¹ On võimalik, et eestlane oli ka Tartust pärit Johann Mey (1876–?), kes töötas 1880–1881 Tartu veterinaariainstituudi kliinikute assistendina ja oli 1882–1893 Eestimaa kubermangu veterinaararst.

Elukutseline jagunemine

Tartu ja Tallinna kõrgharitlaste elukutselises jagunemises oli silmatorkavaid erinevusi (vt. lisa). Tartus moodustasid väljapaistva osa (34,3%) teadaolevalt vaid ülikoolilinnas elanud eesti kõrgharitlastest kõrgkooliteadusega seotud inimesed. Seetõttu on ametnike, arstide ja pedagoogide osa (nemad moodustasid Tallinnas 75% eesti kõrgharitlastest) Tartus suhteliselt väike – vaid 28,6%. Ka arvuliselt oli nende ametite pidajaid Tartus veidi vähem (Tallinnas 12, Tartus kümme). Kui vaadelda iga ametit eraldi, siis ootuspäraselt oli Tallinnas rohkem ametnikke, rohkem oli ka arste, seevastu pedagoogide osas oli Tartul ülekaal.

Tartus pandi juba 1870. aastal ametisse eesti pastor W. G. Eisenschmidt, Tallinnas ei olnud sellal pastoriks veel ühtki eestlast. Tallinna Kaarli kogudusel

⁴¹ Халлас К. И. Архитекторы и архитектурная жизнь Таллинна в конце XIX–начале XX вв. – Rmt.: Linnaehitus ja arhitektuur. Ehitusalased uurimused. Koost. O. Kotšenovski. Tallinn, 1990, 24–25, 41–42.

ei õnnestunud pärast eesti keelt kehvasti osanud Johann Gottlieb Konrad Bergwitzi (1839–1909) lahkumist 1871. aastal saada pastoriks ei eesti kirjameest Carl Eduard Malmi (1837–1901) ega eesti päritolu Mustjala pastorit August Jakob Dolli (Westrén-Doll, 1838–1912).⁴² Põhjuseks oli Eestimaa kiriku- võimude, laiemalt üldse baltisaksa ringkondade suhtumine, teisalt eestlaskonna nõrkus ja organiseerimatus. Tartus leidis neli eestlast tööd abipastorina, see oli aga ooteaeg vabaneva pastorikoha saamiseks, enamasti maal.

1880. aastate teisel poolel töid hariduselu venestamine, kohtu ja administratiiv- ala ümberkorraldamine kodumaale mõnegi eestlasest või Eestist pärit haritlase, kes oli õppinud või töötanud Venemaal. Neist on tuntumad rahvakoolide inspek- tor A. Erikson ja Haapsalu ülemtalurahvakohtu esimees K. Hellat. Samuti Tõnis Vares (1859–1925), kes lõpetas Peterburi ülikooli 1887 õigusteaduse alal ja teenis Tallinnas ringkonnakohtu juures kohtuameti kandidaadina. 1889. aasta lõpul nimetati ta Läänemaale talurahvaasjade komissariks.⁴³ Tallinnas sündinud ja Peterburi ülikoolis õppinud Nikolai Ivanov teenis 1889. aastast Tallinna ringkonnakohtu prokurööri abina.⁴⁴ Nii T. Vares kui ka N. Ivanov olid 1920. aastatel Eesti Vabariigi silmapaistvad juristid. Tõenäoliselt oli eestlane ka advokaat J. Hanser, kes oli 1880. aastate lõpul talurahvaasjade komissar Hiiumaal, 1893. aastal aga advokaat Tallinnas.⁴⁵

Haritlaskonna kõrgema kihistuse (86 haritlast) hulgas on olnud 21 eesti keeles kirjanduslikult tegevad (24,4%). Neist 16 kuulusid eliitharitlaste hulka ja viis olid lõpetamata kõrgharidusega. Kaasa on arvatud mõned, kes koostasid majandusalast nõuandekirjandust (M. Treumann) ja vaimulikke raamatuid.

Kõrgkoolihariduseta (keskastme) haritlased

Selles peatükis on vaadeldud vaimset tööd põhitööna tegevaid inimesi, kelle haridus ulatus kreiskoolist või seminarist (harvem kihelkonnakoolist, vaid üksikjuhtudel valla- või elementaarkoolist) gümnaasiumini. Siia on arvatud ka mõned vähesed, kes põhiametilt ei olnud haritlased, kuid olid omal ajal tuntud kirjamehed (näit. Peeter Jakobson (1854–1899) Rakveres) või osalesid aktiivselt linnade haritlasgruppide tegevuses ja ideelises liikumises.

Nimeliselt õnnestus kindlaks teha 228 Eesti linnades 1850–1889 elanud keskastme haritlast, nende hulgas seitse naist (3,1%).

⁴² Kenkmaa, R. Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72. Tallinn, MCMXXXIX, 69; Jansen, E., Põldmäe, R. Carl Robert Jakobson. Tallinn, 1968, 100–101.

⁴³ Valgus, 1889, 23. nov., nr. 48.

⁴⁴ Anepaio, T. Eesti Vabariigi kohtunikekorpus (1918–1940). Väitekiri õigusteaduse magistri teaduskraadi taotlemiseks. Tartu, 1993, 52, 86. Käskikirja Tartu Ülikooli Teaduslikus Raamatu- kogus.

⁴⁵ Valgus, 1893, 20. apr., nr. 17.

Elupaigad

Teadaovalt elas 195 keskastme haritlast (85,5% koguarvust) vaid ühes Eesti linnas. Tallinnas elas neist 57 (sh. üks naine), Narvas 12, Rakveres 13, Haapsalus kolm, Paines neli ja Paldiskis viis. Nii elas ja töötas Põhja-Eesti linnades 94 kõrgkoolihariduseta haritlast.

Tartus elas samuti 57 (sh. üks naine), Pärnus 16 (sh. kaks naist), Kuressaares üks, Valgas kuus, Viljandis 13 (sh. üks naine) ja Võrus kaheksa haritlast. Lõuna-Eestis kuues linnas oli keskastme haritlasi vaid veidi rohkem kui Põhja-Eesti linnades – 101 (sh. neli naist).

Tallinnas elas 60,6% Põhja-Eesti linnade, Tartus 56,4% Lõuna-Eesti linnade keskastme haritlastest.

Kahes linnas elanud haritlasi oli 28 (12,3%), sealhulgas kaks naist: Lilli (Caroline) Suburg (1841–1923) ja tema noorem õde Laura Suburg (1853–1928). Viis haritlast (2,2%) oli elanud kolmes linnas. Eeltoodud andmetel elas haritlaskonna kõrgema kihistuse esindajatest ühes linnas 82,6, kahes linnas 15,1 ja kolmes linnas 2,3%. Ilmneb, et kogu haritlaskonna liikuvus on haridustasemest olenemata olnud üsna ühesugune.

Teadaovalt kahes linnas elanud keskastme haritlastest on viis asunud Tartust Tallinna. Neli neist on elukohta vahetanud 1880. aastatel ja vaid üks 1860. aastatel. Kõnesolevatest kolm olid seotud ajakirjandusega: August Busch (1868–1922), Adam Aint (1843–1898) ja Jaan Kruus (1851–1897). Tallinnast Tartusse on läinud kolm haritlast, kes samuti kõik tegutsesid ajakirjanduse ja kirjanduse vallas: Mihkel Martna (1860–1934), Eduard Vilde (1865–1933)⁴⁶ ja Jakob Pärn (1843–1916). Väikelinna vahetas suuremate keskuste Tartu ja Tallinna vastu kuus haritlast, sealhulgas kirjamehed Gustav Blumberg (1834–1892) ja Jaak Järv (1852–1920). Tartust ja Tallinnast kolis väikelinnadesse kuus, ühest väikelinnast teise kaheksa haritlast.

Viiest kolmes linnas elanud haritlasest on kolm siirdunud suurematest linnadest väiksematesse.

Tallinna ja Tartu keskastme haritlaste elukutse

Elukutset on võimalik jälgida peaaegu terve kogumi (228 keskastme haritlast) ulatuses.

Tallinnas domineerisid keskastme haritlaskonnas õpetajad (16) ja ametnikud (16). Nende arv on kasvanud just 1870.–1880. aastatel (tab. 2). Rahvaloenduse järgi oli Tallinnas 1871. aastal kuus eesti õpetajat. 1850. aastatel või varem ja 1860. aastatel oli linnas tööle asunud samuti kuus eesti õpetajat, 1870. aastatel lisaks veel neli. Seega ei teki siin rahvaloenduse andmete ja nimeliselt teada olevate õpetajate arvu vahel vastuolu.

⁴⁶ E. Vilde tõsisis sajandivahetusel haritlasi liidi üheks kõige silmapaistvamaks esindajaks. 1880. aastatel oli ta alles kujunev aja- ja jutukirjanik, keda võib arvata keskastme intelligentsi hulka.

Tallinna keskastme haritlased elukutse järgi*

Elukutse	1850. aastad ja varem	1860. aastad	1870. aastad	1880. aastad	Kokku
Gildivanem	1	–	–	–	1
Trükikoja ärijuht ja kirjamees	1	–	–	–	1
Kaupmees ja kirjamees-publitsist	1	–	1	–	2
Misjonär ja kirjamees	1	–	–	1	2
Pedagoog	3	3	4	6	16
Köster (mõni neist ka pedagoog)	–	2	2	–	4
Muusikant	–	1	1	–	2
Organist	–	1	1	–	2
Noodikirjastaja ja noodikaupmees	–	–	1	–	1
Ametnik	–	–	7	9	16
Raamatukõitja ja kirjamees	–	–	1	–	1
Ajalehe toimetustöötaja	–	–	–	2	2
Kirjastaja	–	–	–	2	2
Näitleja	–	–	–	1	1
Literaati (põhiamet teadmata)	1	–	–	1	2
Apteegivelsker	–	–	–	1	1
Kunstnik**	–	1	–	–	1
Kokku	8	8	18	23	57

* Tabelisse on arvatud teadaolevalt vaid Tallinnas töötanud haritlased tööle asumise (või töötamise kohta olemasolevate andmete) järgi aastakümnete lõikes. Ülevaatlikkuse mõttes on järgnevas toodud ka kahes ja kolmes linnas, sealhulgas Tallinnas töötanud keskastme haritlased elukutse järgi.

Kahes linnas töötanud: 1860. aastad – üks pedagoog; 1870. aastad – üks pedagoog, üks literaat (Mihkel Martna); 1880. aastad – üks pedagoog, kes Tallinnas töötas vanglaülemana; kolm pedagoogi (nende hulgas kirjamees Jakob Pärn, kes Tallinnas õpetajana ei töötanud), üks ametnik, viis ajalehe toimetustöötajat (sh. ajalehe väljaandja Jakob Kõrv), kellest kolm olid kirjamehed.

Kolmes linnas töötanud: 1850. aastad – üks pedagoog; 1870. aastad – üks pedagoog ja kirjamees; 1880. aastad – üks ajalehe väljaandja ja kirjamees (Jaak Järv), üks ajalehe toimetustöötaja.

** Tabelis ainsana märgitud kunstnik on Johann Rudolph Berendhoff (1827–1873), kes õppis Tallinnas ja sai 1845 Tallinna Toompea kodanikuks, hiljem asus Peterburi. Kunstniku elu ja looming jäi siiski seotuks ka Tallinnaga.

Seda aga ei saa väita ametnike suhtes. 1871. aasta rahvaloenduse andmetest ei selgu küll eestlasest ametnike täpne arv Tallinnas. Kuid juba riigi- ja linnaametikute hulgas oli kuus eestlast. Nimeliselt ei ole 1850.–1860. aastatel Tallinna asunud eesti ametnikke teada, küll on aga 1870.–1880. aastatest (tab. 2). Kultuuriloost tuntud ametnikke oli Tallinnas mõnevõrra enam kui Tartus.

Eesti haritlaste professionaalsest jagunemisest annavad teavet ka olemasolevad, küll üsnaapid, andmed Tallinna eesti seltside liikmeskonnast.

Aastal 1863 loodud lauluselts Revalia kiratses haritud eestvedajate puudusel, tegevus soikus 1860. aastate lõpul. 1865. aastal asutatud Estonia selts koondas algul peamiselt käsitöölisi, väikekaupmehi ja magistraaditeenijaid. Algul valitses seltsis saksa keel. Tegevus, mis esialgselt oli küllaltki aktiivne, läks 1870. aastate lõpust allamäge. Hoogne tõus järgnes alles 1890. aastate keskpaigast haritud jõudude kandel.

Seevastu 1877. aastal asutatud seltsi Lootus esimese aasta liikmete nimekirjas (kokku 178 isikut) oli kõige enam riigiametnikke, koguni 29 meest, äri- ja kontoriteenijaid oli 24, kaupmehi 23, kooliõpetajaid siiski vaid üks.⁴⁷ On muidugi raske öelda, keda on just mõeldud riigiametnike või kontoriteenijate all ja kas nad kõik olid eestlased. Kõnesolevas nimekirjas toodud riigiametnike arv ületab 1871. aasta rahvaloendusel selgunud eestlasest riigiametnike arvu ligi seitsmekordselt ja on tunduvalt suurem ka 1881. aasta rahvaloenduse vastavast näitajast (20).

R. Pullat on andnud ülevaate Estonia seltsi liikmeskonna sotsiaalsest koosseisust 1890. aastate keskel. Seltsi kuulus teadaolevalt 28 intelligenti (20,9% liikmeskonnast) ja 14 teenistujat (10,4%).⁴⁸ Intelligentide hulgas oli juba varasemast ajast, 1880. aastatest tuntud nimesid, aga ka palju uusi.

Ärkamisaja algusaegadest ei ole Tallinnast teada ajalehe toimetustöötajaid, kuigi eestikeelset perioodikat ilmus siin juba 1850. aastatel. Näiteks toimetas Johann Diesfeld (ka Arro Diesfeld, 1820–?) aastail 1858–1862 Misjoni-Lehte. Tema põhitööks oli siiski õpetajaamet tütarlaste vaestekoolis. On võimalik, et eestlasi oli kõrghariduseta tehnikaasjatundjate hulgas. Nii tegutses Tallinnas 1845. aastast 1870. aastateni arvatavalt eesti päritoluga ehitustehnik Ferdinand Kordes, kelle põlvnemine ja elukäik ootab veel lisaurimist.⁴⁹

Tallinna eesti haritlased esindasid Tartuga võrreldes mõnevõrra rohkem elukutseid, nimelt 16 (Tartus 14) (vrd. tab. 2 ja 3). Ühine on see, et just 1870. aastatest on mõlemast linnast intelligente nimeliselt rohkem teada. Tartu puhul torkab silma järsk tõus 1880. aastatel, mis johtus pedagoogide arvu olulisest suurenemisest, ka ajalehe toimetustöötajate juurdetulekust. Tartus oli varasematel kümnenditel tööd alustanud haritlasi veidi vähem kui Tallinnas, 1880. aastad viisid aga Tartu kubermangulinnast ette.

Tartus, kus tegutses kolm poeglaste õpetajate seminari, oli eesti pedagooge kaks korda rohkem kui Tallinnas (vrd. tab. 2 ja 3). 1881. aastast hakkas õpetajaid andma Tartu II (vene õppekeele) seminar, mis asutati 1878. aastal. Kuus selle lõpetanud jäi 1880. aastatel Tartusse.

⁴⁷ Eesti selts "Lootus" 60-aastane. Toim. M. Aitsam. Tallinn, 1937, 7–8.

⁴⁸ Pullat, R. "Estonia" seltsi liikmeskonna sotsiaalsest koosseisust 1890-ndate aastate keskel. – Keel ja Kirjandus, 1965, 2, 93–94.

⁴⁹ Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Toim. M.-I. Eller. Tallinn, 1996, 203.

Tartu keskastme haritlased elukutse järgi*

Elukutse	1850. aastad ja varem	1860. aastad	1870. aastad	1880. aastad	Kokku
Trükikoja omanik ja kirjastaja	1	–	–	–	1
Pedagoog	2	1	9	19	31
Käsitöoline ja kirjamees	1	–	–	–	1
Kunstnik	1	–	–	–	1
Köster	1	–	1	–	2
Ametnik	–	3	2	4	9
Fotograaf ja näitejuht	–	1	–	–	1
Ajalehe toimetaja-kirjastaja	–	–	1	–	1
Näitejuht	–	–	1	–	1
Ajalehe toimetustöötaja	–	–	–	5	5
Kauplusepidaja ja kirjamees	–	–	–	1	1
Raamatukaupmees ja kirjamees	–	–	–	1	1
Raamatukaupmees ja muusikategelane	–	–	–	1	1
Ehitusjoonestaja	–	–	–	1	1
Kokku	6	5	14	32	57

* Tabelisse on arvatud teadaolevalt vaid Tartus töötanud haritlased tööle asumise (või töötamise kohta olemasolevate andmete) järgi aastakümnete lõikes. Ülevaatlikkuse mõttes on järgnevas lisatud ka kahes ja kolmes linnas, sealhulgas Tartus töötanud keskastme haritlased elukutse järgi.

Kahes linnas töötanud: 1850. aastad – kaks pedagoogi; 1860. aastad – üks pedagoog; 1870. aastad – kaks kooliõpetajat, üks kirjamees (Juhan Kunder, 1852–1888), üks ametnik ja ajalehetoimetaja (Adam Aint); 1880. aastad – üks vabakutseline kirjamees (Johann Jürgenstein-Lill), kolm ajalehe toimetustöötajat, kolm pedagoogi, üks literaat (Mihkel Martna).

Kolmes linnas töötanud: kaks pedagoogi, üks ametnik ja kaks ajalehe toimetustöötajat, kes tulid Tartusse 1870. ja 1880. aastatel.

Väikelinnade keskastme haritlaste elukutse

Lõuna-Eesti väikelinnades (nagu Tartuski) moodustasid pedagoogid üle poole kõrghariduseta haritlastest (tab. 4). Kiiresti on nende arv suurenenud jällegi 1880. aastatest. Järgnesid köstrid ja ajalehe toimetustöötajad.

Tallinnas oli pedagooge tugevasti alla poole haritlastest (28,1%, vrd. tab. 2). Põhja-Eesti väikelinnades olid aga üle poole (54,1%) nimeliselt teadaolevatest haritlastest pedagoogid (tab. 5). See on siiski veidi vähem kui Lõuna-Eesti väikelinnades (61,4%). Iseloomulik on, et 1880. aastatel ei olnud Põhja-Eesti väikelinnades nii märgatavat eesti õpetajate arvu suurenemist kui Lõuna-Eesti väikelinnades ja Tartus. Ka Tallinnas ei kasvanud 1880. aastatel eesti pedagoogide arv nii järsult kui Tartus. Nagu Lõuna-Eesti maakonnakeskustes, on ka Põhja-Eesti väiksemates linnades pedagoogidele arvukuselt järgnenud köstrid, seejärel ajalehe toimetustöötajad (Põhja-Eestis oli viimastega samal arvul ka ametnikke).

Valga, Viljandi, Võru, Pärnu ja Kuressaare keskastme haritlased elukutse järgi*

Elukutse	1850. aastad ja varem	1860. aastad	1870. aastad	1880. aastad	Kokku
Pedagoog	1	6	7	13	27
Köster (köstri abi)	2	–	1	2	5
Õigeusu diakon	–	–	–	1	1
Fotograaf ja kirjamees	–	–	–	1	1
Ajalehe toimetustöötaja	–	–	–	3	3
Ametnik	1	–	1	–	2
Raamatuköitja ja kirjamees	1	1	–	–	2
Kodune või amet teadmata	–	–	–	3	3
Kokku	5	7	9	23	44

* Tabelisse on arvatud teadaolevalt vaid ühes linnas töötanud haritlased tööle asumise (või töötamise kohta olemasolevate andmete) järgi aastakümnete lõikes.

Kahes linnas töötanud oli Lõuna-Eesti väikelinnades: 1860. aastad – kaks pedagoogi (sh. EKMS-i asutajaliige ja aktiivne tegelane Heinrich Beckmann, 1837–1876); 1870. aastad – neli pedagoogi (sh. Eesti Aleksandrikooli inspektor Anton Anson, 1851–1918), kaks ajalehe toimetustöötajat; 1880. aastad – kolm pedagoogi, kaks ajalehe toimetustöötajat.

Kolmes linnas töötasid: 1870. aastad – kaks ajalehe toimetustöötajat (sh. Perno Postimehe ja Sakala toimetaja Jaan Lipp, 1858–1924) ja üks pedagoogi; 1880. aastad – üks toimetustöötaja, hiljem ametnik (Jaan Parv, 1867–1899).

Narva, Rakvere, Paide, Haapsalu ja Paldiski keskastme haritlased elukutse järgi*

Elukutse	1850. aastad ja varem	1860. aastad	1870. aastad	1880. aastad	Kokku
Pedagoog	1	2	7	10	20
Ajalehetoimetaja	–	–	–	3	3
Köster-kooliõpetaja	–	2	–	3	5
Raamatuköitja ja kirjamees	–	1	–	–	1
Käsitöoline ja kirjamees	–	–	–	2	2
Käsitöoline ja muusikategelane	–	–	1	–	1
Trükikoja omanik ja kirjamees	–	–	1	–	1
Ametnik	–	2	–	1	3
Kirjamees, põhiamet teadmata	–	1	–	–	1
Kokku	1	8	9	19	37

* Arvesse on võetud teadaolevalt vaid ühes linnas töötanud haritlased.

Kahes linnas töötanud oli Põhja-Eesti väikelinnades: 1850. aastad – üks pedagoogi (Gustav Blumberg, Rakveres 1851–1852); 1860. aastad – kaks pedagoogi; 1870. aastad – kolm õpetajat (sh. kirjanik Juhan Kunder, Rakveres 1876–1886); 1880. aastad – kaks pedagoogi (sh. Jakob Permman (?–1881) Rakveres, kes oli kooliõpetaja ka Viljandis, töötas Sakala toimetuses, avaldas jutustusi ja õpikuid), üks ülemtalurahvaokhotunik (Jaan Schmidt 1889. aastast Paides).

Kolmes linnas töötas: 1860. aastad – üks õpetaja (Peter Weinberg (1837–1889) Haapsalus).

Kahes või kolmes linnas, arvestades nii Tartut ja Tallinnat kui ka väikelinnu kogu Eestis, elas ja töötas kokku 33 keskastme haritlast, s.o. 14,5% seni välja selgitatud keskastme haritlaste koguarvust. Ametilt jagunesid nad järgmiselt: pedagooge oli 14, pedagooge-kirjamehi kuus, ajalehe toimetustöötajaid-kirjamehi seitse, pedagooge-toimetustöötajaid kaks, ametnike-ajalehetoimetajaid või toimetustöötajaid kaks, üks pedagoog, kes hiljem oli ülemtalurahvakohtunik, ja üks käsitöolisest publitsist (M. Martna). Ülekaalus olid pedagoogid (23) ja toimetustöötajad. Paljud neist olid ühtaegu kirjamehed.

Et mõnigi keskastme haritlane töötas mitmel alal, on nende rühmitamine elukutse järgi teatud määral tinglik. Näiteks Jaan Arak oli 1877–1884 Viljandis vene kirikukooli õpetaja, ühtlasi köster, tegutses innukalt seltsis Koit, Eesti Aleksandrikooli abikomitees ja kirjatoimetajana põllumeeste seltsis.

Ametnike ja pedagoogide ettevalmistus ning töökohad

Rahvaloendused annavad osalisegi ettekujutuse ametnike ametkondlikust kuuluvusest, haridustasemest üldiselt mitte. Kultuuriloolised materjalid näitavad, et nende haridus ulatus kreiskoolist (vahel ka elementaar- või talurahvakoolist) ülikoolini, ja iseloomustavad paljusid ametnikke kui agaraid kultuurielu korraldajaid, seltside organiseerijaid, kirjamehi ja kehakultuuri edendajaid, nagu Eesti raskejõustiku isaks nimetatud kohtukirjutaja ja tõlk Gustav Boesberg (1867–1922) Tallinnas.

Teise suurema haritlasgrupi, pedagoogide, puhul ei selgu rahvaloenduste andmetest ei nende haridustase ega töö iseloom. Seevastu annavad aga üksikisikute kohta kogutud andmed teatava pildi sellest, kus õpetajad olid õppinud ja mis tüüpi koolides nad töötasid.

Kõrgharidusega pedagoogid olid enamasti keskkooliõpetajad (gümnaasiumis, reaalkoolis jm.), suuremalt osalt õppinud Tartu ülikoolis. Erandiks oli näiteks Aleksei Janson (1866–1941), kes oli lõpetanud Peterburi ülikooli ja töötas Tallinnas kreiskooli (linnakooli) inspektorina.

Kõrgkooliharidust mitte saanud pedagoogide töökohaks olid peamiselt algkoolid. Tartu elementaarkooliõpetajate seminar (I seminari) andis 1850–1889 93 eestlasest lõpetanut.⁵⁰ Eesti linnades töötas neist 42 (45,2%), sealhulgas J. Pärn, F. Kuhlbars, J. Kunder, G. Blumberg, R. G. Kallas, C. H. Niggol ja kunstnik Kristjan Raud (1865–1943). Esimese töökoha (arvestatud esimest töökohta linnas) said Tallinna neli noormeest, Põhja-Eesti teistesse linnadesse seitse. Tartus leidis tööd aga 22 lõpetanut ja Lõuna-Eesti väikelinnades üheksa. Valdav enamik neist asus linnas tööle 1870. aastatel (14) ja 1880. aastatel (17, neist Tartus üheksa).

Tartu vene õppekeelega seminari kasvandike puhul oli üsna tavaline, et lõpetamise järel mindi maakooli, aasta või paari möödudes aga avanes võimalus asuda linna algkooliõpetajaks või ametnikuks (sageli kohtuametnikuks), sest venestuse algul vajasisid uued asutused korralikult vene keelt valdavaid töötajaid.

⁵⁰ Vt. lähemalt: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine, 67, 76, 89.

Teadaolevalt vaid Tallinnas töötanud 16 pedagoogi hulgas oli kaks eraalgkooli pidajat, kolm elementaarkooliõpetajat, kaks Toom-vaestekooli õpetajat, kaks eraalgkooli õpetajat, kaks tütarlaste erakutsekooli ülalpidajat-õpetajat, üks Kentmanni vaestekooli ja üks tütarlaste vaestekooli õpetaja. Kolme pedagoogi puhul ei ole töökoht teada. Iseloomulik on, et vaestekooli õpetajana oli eestlasi ametis juba 19. sajandi esimesest poolest (näit. J. R. Berendhoffi lell Abram Berendhoff Toom-vaestekoolis 1824–1865). Eestlaste erakoolid asutati aga hiljem, 1880. aastatel (näit. J. M. Sommeri kaheklassiline poistekool 1887, Karl Eugen Niclas(s)eni poeglase algkool 1887, N. Johanson-Pärna tütarlaste käsitöökool 1880). Eestlaste erakoolidega oli teadaolevalt seotud kuus eesti pedagoogi.

Kahes linnas töötanutest tuleb Tallinna eesti pedagoogidele lisada kaks algkooliõpetajat (koolitüüp teadmata), üks elementaarkooliõpetaja ja üks koduõpetaja. Kolmes linnas töötanutest oli üks Tallinnas poeglase algkooli õpetaja, teise puhul ei ole koolitüüpi märgitud (tab. 2). Kokku on seega andmeid 22 keskastme haritlasest pedagoogi kohta Tallinnas. Kui lisada veel kaheksa haritlaskonna kõrgemasse kihistusse kuulunut, on andmeid 30 Tallinnas pedagoogilisel tööl olnud eesti haritlase kohta.

Nimeliselt arvele võetud 31-st vaid Tartus tegutsenud keskastme pedagoogist olid kolm seminari õppejõud, nende seas Juhan Kurrik (1849–1922). Elementaarkooliõpetajaid oli samuti kolm ja üks elementaarkoolijuhataja (Johann Laaland, 1792–1854). Algkooliõpetajaid oli kolm ja algkoolijuhatajaid kaks. Kirikukoolis töötas kaks, linnakooli õpetajana kaks ja kreiskoolis samuti kaks haritlast. H. Treffneri erakoolist on teada neli eestlasest kooliõpetajat. Realkooli ettevalmistuskoolis töötas kaks õpetajat, eraalgkoolis üks. Lasteaiapedagoogina tegutses Anna Haava (1864–1957). Seminariõpetaja Peeter Org (1849–1908) asutas 1888 oma erakooli. Erakooli pidas 1880. aastatel ka Johann Otto Thomson (1858–?), 1905. aastal Tartus kaubanduskooli asutanud Jakob Thomsoni (?–1910) vend. Nelja pedagoogi puhul on koolitüüp teadmata.

Kahes linnas töötanud haritlastest olid kaheksa Tartus õpetajaks. G. Blumberg tõusis gümnaasiumi ettevalmistuskooli juhatajaks ja õpetajaks gümnaasiumi paralleelklassides. Vaid ühe aasta töötas Tartus elementaarkooliõpetajana 1875. aastal seminari lõpetanud J. Kunder. Kolmes linnas töötanud haritlastest olid kaks Tartus pedagoogid. Ühtekokku tegutses teadaolevalt Tartus pedagoogina 41 eesti keskastme haritlast.

Võrreldes Tallinnaga on Tartus töötanud eesti kõrgkoolihariduseta pedagoogide töökohtade skaala laiem, nad on pääsenud kõrgemat tüüpi koolidesse, nagu õpetajate seminaridesse, kreis- ja linnakoolidesse ning H. Treffneri erakooli. Haritlaskonna kõrgema kihistuse esindajaid töötas Tartu koolides kümme. Kokku oli siis Tartus pedagoogilisel tööl vähemalt 51 eesti haritlast.

Narva puhul on iseloomulik eesti õpetajate töötamine vabrikualgkoolides. Ka Narva merekooli juhataja 1875. aastast, laevakapten Aleksander Mühlbach (?–1887) oli eestlane.

Kirjanduslikust tööst võis tollal elatuda vaid mõni üksik eesti haritlane. Kirjameheks olemine ei tähendanud elukutset, kuid see oli kõige tõhusam viis oma rahva kultuuri arendamiseks ja tunnustuse võitmiseks.

Eestikeelsete raamatute enamik trükiti 19. sajandi teisel poolel Tartus, kus selles vallas paistis juba 1840. aastatest silma Laakmanni trükikoda, aga ka Mattieseni ja Schnakenburgi oma.⁵¹ Seevastu kirjameeste elupaigana oli Tallinn väga oluline. Varasemate Tallinna kirjameeste hulka kuulusid Johann Diesfeldi (ka Arro Diesfeld, 1820–?) kõrval veel gümnaasiumis õppinud trükikoja ärijuht Johann Daniel Petenberg (1830–1858), tema vend, veinikaupluse omanik ja linnavolinik Carl Hermann Petenberg (1822–1885) ja Heinrich Leopold Wilde. Vaimulikke raamatuid avaldas pedagoog Wilhelm Gottfried Gustav Kentmann (1805–1889).

1860. aastatel linnas tegevust alustanud haritlaste hulgas kirjamehi ei olnud.

1875. aastast pidas Tallinnas raamatukõitja ametit kirjamees Friedrich Brandt (1830–1890). Kirjamees oli ka tema poeg Aleksander Eduard Brandt (1856–1909), trükikal ja raamatukaupmees, kes asutas 1879 esimese ainult eestikeelset kirjavara müüva raamatukaupluse Tallinnas. Sel kümnendil algas ka postiametnik David Martsoni (1846–1892) kirjanduslik tegevus, millest ta pärastpoole isegi vabakutselisena elatus. Märkida võib veel maksuvalitsuse esimeest K. (?) Bachmanni, kes kirjutas 1870. aastate algul Estonia seltsile näidendi.

1880. aastatel Tallinna asunud või sellal kirjandusellu astunutest on nimekaim pedagoog Jakob Martin Sommer (1860–1897). Koolmeister, ametnik ja viinapõletaja, EKmS-i liige Wilhelm Linkgreim (pseud. V. Lainela ja P. Haljas, 1849–?) üllitas 17 raamatut. Kirjamees ja tõlkija oli ajakirjandustöötaja August Leithammel (1866–?). Elementaarkooliõpetaja Heinrich Stein (1844–1904), tuntud eelkõige seltsitegelasena, avaldas 1883. aastal näidendi "Kosilane Kaukaasiast". Kooliõpetaja, vennastekoguduse tegelane ja vaimulik kirjamees Jaan Vessart (1855–1931) oli 1885–1888 Tallinnas misjonär.

Teadaolevalt ainult Tallinnas tegutses siiski väike osa (14) eesti ärkamisaja kirjameestest. Keegi neist ei suutnud jätta kirjanduse arengusse sügavat jälge. 1880. aastatel alustanud suurkirjanikud Eduard Vilde ja Juhan Liiv elasid tollal kahes linnas, esimene Tallinnas ja Tartus, teine lühiajaliselt Tallinnas ja Viljandis.

Tartus tegutses 1850. aastatel kübarameister Aleksander Umblija, kes avaldas enam kui kümme raamatut. 1860. aastatel Tartus tegevusse asunud keskastme haritlaste hulgast ei ole kirjamehi teada. Nimetada võib siiski esimest eesti fotograafi ja näitlejat-näitejuhti Vanemuises (L. Koidula järglast ja A. Wiera eelkäijat) Reinhold Sachkerit (1844–1919), kes tõlkis näidendeid.

⁵¹ Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Koost. V. Miller. Tallinn, 1978, 107. Tartule järgnes Tallinn, siis juba vähem tähtsatena Viljandi, Pärnu, Paide, Kuressaare ja Rakvere.

1870. aastail virgutati EKMS-is tulemuslikult pedagoogilist mõtet. Sel kümnendil kirjandusliku tegevusega silma paistnud pedagoogid J. Kurrik ja Carl Heinrich Niggol (1851–1927) said tuntuks õppekirjanduse väljaandjatena. P. Org töötas 1878–1887 Tartus eesti vallakooliõpetajate (Hollmanni) seminaris.

1880. aastatel on ülikoolilinnas loometeed alustanud mitu silmapaistvat ilukirjaniku: Anna Haava, Karl Eduard Sööt (1862–1950), Andres Saal (1861–1931) ja Jakob Tamm (1861–1907). Samasse kümnendisse kuulub autoreid, kelle tööd on ammu unustatud: Christian Kannike (Kristjan Mauer, 1863–1891); raamatukaupmees Jakob Mäesepp (1847–1912); kauplusepidaja Johann Matto (1850–1932), kes oli ka Vanemuise aktiivne liige; Heinrich Prants (1858–1932), kelle noorpõlve ilukirjanduslik looming on ebaoluline, küll aga mitte hilisem töö ajalookirjanduse alal. Nii Tallinnas kui ka Tartus elanud kirjamehi on teada viis: E. Vilde, J. Pärn, Johan Jurkatam (Tamm, 1858–?), Jakob Kõrv (1849–1916) ja Jaan (Johannes) Parv (pseud. J. Endla, 1867–1899).

Kirjameeste arvult jõudis ülikoolilinn Tallinnale järele alles 1880. aastatel ja läks siis ettegi. Üldkokkuvõttes (kui arvestada ainult ühes linnas elanud) on enam autoreid teada siiski Tallinnast (14, Tartust 12). "Eesti kirjarahva leksikoni" (Tallinn, 1995) on Tallinna kirjameestest võetud vaid viis (35,7%), Tartu autoritest aga kaheksa (66,7%).

Lõuna-Eesti väikelinnadest eelistasid kirjamehed Pärnut ja Viljandit. Kirjanduse ajaloos on tuntud Suve Jaan (Johann Friedrich Sommer, 1777–1851), pedagoogist jutukirjanik, kes töötas Pärnus 1815. aastast. Prosaist Elisabeth Aspe (1860–1927) ja luuletaja Elise Rosalie Aun (1863–1932) on samuti Pärnus elanud. Pedagoogid Mats Kirsell (1841–1907), Friedrich Kuhlbars (1841–1924), pedagoog ja fotograaf Jakob Jobso (hiljem Livenstroem, 1830–1902), trükitöeline ja toimetustöötaja Andres Rennit (1860–1936) olid seotud Viljandiga. Vähe tuntud on juttude autor E. Mohul, kooliõpetaja samas linnas. Pärnus elasid Caspar Franz Lorenzsonn (1811–1880), Eliisabeti kiriku köster J. H. Rosenplänteri ajast; Berend Gildemann (1822–1884), pedagoog ja õpikute autor; bibliograaf Mihkel Jürgens (1820–1874), kes ametilt oli raamatuköitja. Elementaarkooliõpetaja Jaan Otstavel (1843–1889) töötas Pärnu Postimehe toimetuses ja oli rahvalik kirjamees. Kokku töötas Pärnus seitse ja Viljandis viis keskastme haritlasest kirjameest. Teistes Lõuna-Eesti väikelinnades elanutest tuleb mainida Võru kooliõpetajat Peeter Abelit (1848–1920), luuletajat ja koorilaulude trükkitoimetajat. Valgas töötas 1880. aastast õpetajana Hans Einer (1856–1927), Cimze seminari kasvandik, kelle eesti keele õpikud ilmusid hiljem (1900 ja 1905). Valgas Cimze seminaris oli aastail 1868–1871 õpetajaks ka helilooja Aleksander Saebelman-Kunileid (1845–1875).

Kokku töötas Lõuna-Eesti väikelinnades vähemalt 13 autorit, kui arvestada vaid ühes linnas elanud. See on ühe võrra rohkem kui Tartus. Tallinna ja Tartu kõrval on just Pärnus ja Viljandis elanud rohkem kirjamehi.

Põhja-Eesti väikelinnadest ei elanud kirjamehi teadaolevalt Paldiskis, välja arvatud Wilhelm Friedrich Eichhorn (1827–1896), Tallinna Sõbra toimetaja

(1879–1895), samuti tõlkija ja publitsist. Haapsalus tegutsesid V. Thomson, kelle kohta on väga vähe teada⁵², ja jutukirjanik Gustav Ellerberg (1830–?), ametilt raamatuköitja. Paides on elanud põllumajanduslase teose "Põllomehhe nõuandja" (1866) autor kooliõpetaja M. Dietz. Rakveres tegutsesid käsitöolisest kirjamehed Aleksander Treumann-Heraklides (u. 1860–1924) ja Peeter Jakobson, lühikest aega ka ajakirjanik ja õpikute autor Jaan Nebokat (Nebocat, 1844–1908), Kuuda seminari haridusega pedagoog. Narvas elasid kooliõpetajast luuletaja ja tõlkija Johannes Jaks (pseud. Kaljula, 1867–1917), luuletaja Jaan Speek (pseud. J. Leidin, 1866–1921), kes oli samuti õpetaja, ning ametnikust luuletaja Juhan Weitzenberg (1838–1877). Nii on Lõuna- ja Põhja-Eesti väiksematest linnadest kirjamehi teada enam-vähem võrdselt (vastavalt 13 ja kümme). Siingi on arvestatud vaid ühes linnas töötanud autoreid. Kokku oli aga Eesti linnades aastail 1850–1889 keskastme haritlaste hulgas kirjamehi 63 (27,6%), neist 49 elas ühes linnas, 11 kahes linnas ja kolm kolmes linnas. Kirjameeste hulka on arvatud nii ilukirjanduse loojad kui ka usulise ja õpetliku kirjanduse ning kooliraamatute tegijad. Linnade keskastme haritlaste hulgas oli eesti kirjavara edendajaid arvuliselt kolm korda rohkem kui haritlaskonna kõrgemas kihistuses. Protsentuaalselt ei olnud aga erinevus kuigi suur (vastavalt 27,6 ja 24,4%).

Eesti Kirjameeste Selts ja linnaharitlased

EKmS-i liikmeskonna vaatlus annab lisateavet haritud eestlaste arvukusest ja mentaliteedist linnades. 1875. aastal avaldatud nimekirja järgi oli seltsis 27 haritlast Tartust (kolm eliitharitlast, 11 üliõpilast ja 13 keskastme haritlast). Võrust oli üks eliitharitlane (F. R. Kreutzwald) ja kaks keskastme haritlast. Rakverest oli üks keskastme haritlane, Viljandist kaks, Paidest üks. Tallinnast oli vaid üks haritlane, arst H. Rosenthal.⁵³ Kokku oli Eesti linnadest viis eliit- ja 19 keskastme haritlast. Seltsi kuulus siis 13 auliiget ja 164 liiget. Napp osavõtt Tallinnast oli tingitud nii suuremast vahemaast ja sõiduraskustest (Tartu–Tallinna raudteeühendus avati 1876. aastal) kui ka huvipuudusest. Viimast tuleb arvestada kubermangulinna haritlaskonna vaimsuse hindamisel.

Liikmete nimekiri 1887. aastast näitab, et linnaharitlaste huvi EKmS-i vastu püsis.⁵⁴ Tartust osales nüüd vähemalt seitse eliit- ja 14 keskastme haritlast. Tallinlaste osavõtt oli suurenenud: kolm kõrg- ja viis keskastme haritlast. Narvast oli 1887. aastal üks ja Viljandist samuti üks keskastme haritlane. EKmS-i liikmete nimekirjade põhjal ei saa siiski otsustada ei Tartu ja Tallinna ega väikelinnade eesti haritlaskonna tegeliku suuruse üle.

⁵² Vinkel, A. Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn, 1966, 240.

⁵³ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875. Kolmas aastakäik. Tartu, 1875, 104–107.

⁵⁴ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887. Neljateistkümmes ja viieteistkümmes aastakäik. Tartu, 1888, 136–143. Kahjuks on selles nimekirjas väga paljudel elukoht ja amet märkimata.

Keskastme haritlaste paikkondlikust päritolust

Haritlaste kõrgemasse kihistusse kuulunud pärinesid Tartus ülekaalukalt Lõuna-Eestist ja ka Tallinnas oli Liivimaalt tulnud umbkaudu pool (vt. lisa). Kõrgkoolihariduseta haritlaste paikkondliku päritolu kohta ei ole andmed nii täielikud kui kõrgharitlaste puhul. Tartus pärinesid nad valdavalt Lõuna-Eestist, Tallinnas aga Põhja-Eestist.

Vaid Tartus elanud 57 haritlasest on paikkondlik päritolu teada 41-l (71,9%). Neist olid Tartumaalt 20 (48,8%), Tartu linnast seitse (17,1%), Võrumaalt viis (12,2%), Viljandimaalt viis, Pärnumaalt kaks, Virumaalt üks ja Peterburist üks. Lõuna-Eestist pärines seega 39 (95,1%), Põhja-Eestist vaid üks ja Venemaalt üks haritlane.

Tallinnas elanud 57-st keskastme haritlasest on paikkondliku päritolu kohta andmeid 30 puhul (52,6%). Kõige enam on tulnud Harjumaalt (seitse), Lääne- maalt (neli), Virumaalt (viis) ja Järvamaalt (kolm). Tallinnas oli sündinud neli haritlast. Kokku oli Põhja-Eestist pärit 24 haritlast (82,8%). Sünnikodu oli Tartus kahel, Tartumaal ühel ja Viljandimaal ühel haritlasel. Väljastpoolt Eestist, Peterburist, pärines üks haritlane.

Linnades elas eesti päritolu inimesi, keda ametilt ei saa arvata haritlaste hulka, kuid kellel oli arvestatav aine- ja ühiskondlik positsioon. Nii olid eestlased tuntud Tallinna masinatööstur Friedrich Wiegand (?–1893) ning kaupmees ja tööstur Christian Barthold Rotermann (1840–1912), samuti trükikojaomanikud Jacob Johann Kelchen (tema ettevõtte läks 1860 J. Diesfeldile ja peagi edasi Christian Assafreyle) ning Josephine Amalie Dullo (Lindforsi pärijate trükikoja omanik). Erakordse tähtsuse Eesti kultuuripildis omandas trükikoda, mille 1848. aastal asutas Tartus metsavahi poeg Carl Gottlieb Mattiesen.⁵⁵ Jõukamaid eesti ettevõtjaid elas linnades alles vähe. Nad võisid teenistust pakkuda vaid mõnele üksikule eesti haritlasele.

KOKKUVÕTE

Eesti haritlased ei kujutanud ärkamisajal endast orgaanilist linnaelanikkonna kihti (vastupidi näiteks koolmeistritele, kes olid maaühiskonna loomulik osa). Pigem oli tegu otsekui juhuse tahtel linnas töötavate inimestega, keda oli põhimõtteliselt võimalik asendada valitsevate rahvuste esindajatega.

1870.–1880. aastatel suurenes seoses edeneva urbaniseerumisprotsessiga vajadus haritud tööjõu järele ja eesti intelligendidki kinnistusid linnades arvukamalt. Ühtlasi suurenes haritlaste liikuvus ja tugevnes iseteadvus. Uusi jooni tõi venestus-

⁵⁵ C. G. Mattieseni poeg oli ajakirjanik ja kirjastaja Carl Emil Johann Mattiesen (1835–1888), Dörptsche Zeitung'i toimetaja ning Neue Dörptsche Zeitung'i toimetaja ja väljaandja. On siiski küsitav, kas on õige arvata seda silmapaistvat baltisaksa liberaalset tegelast eesti haritlaste hulka.

aeg. Järjest enam eesti noori siirdus õppima Vene kõrgkoolidesse. Venemaal elavaid eesti haritlasi, näiteks pedagooge ja juriste, suunati tööle Eestisse, kuid nende arv ei olnud kuigi suur.

Eesti pedagoogid töötasid peamiselt kroonu- või linnakoolides, vaid vähesed 1880. aastatel ka juba eestlaste asutatud erakoolides. Eestlasest gümnaasiumi-õpetajad õpetasid peamiselt saksa või vene noori, algkooliõpetajad küll eesti lapsi, kuid ikkagi võõras keeles.

Ametnikud olid riigi ja linnavalitsuste teenistuses või töötasid võõrrahvusest eraettevõtjate juures. Esimesi tulevikuvõrseid võib näha selles, et mõned ametnikud leidsid tööd eesti majandusorganisatsioonis – laevaseltsis Linda, vähesel määral ka põllumeeste seltsides. Ajakirjanikud, toimetajad ja kirjastajad olid oma töös pidanud ikka silmas peamiselt eesti maarahvast, kuid näiteks J. Järve Virulases (anti välja Tallinnas 1882–1888) ilmnes tuntav linnaorientatsioon.

Eesti soost insener või arhitekt oli Eesti linnas haruharv erandnähtus. Mõned eesti keskastme haritlased tegutsesid küll trükinduse, ehituse, maamõõdu või mõnel muul tehnilisel alal, kuid neid oli õpetajate, ametnike, kõstrite ja ajakirjandustöötajatega võrreldes alles väga vähe.

Eesti päritoluga teadusintelligentsi esindajad olid koondunud peamiselt Tartusse. Nad ei olnud rahvusliku liikumisega seotud (välja arvatud üksikud, näiteks M. Veske) ja eestlased peaaegu ei teadvustanudki nende olemasolu. Tartu eesti teadlased ei olnud rahvusliku uhkuse ja imetluse objektiks nagu mõned Peterburi haritlased (J. Köler, P. Karell).

Suure kultuurilise läbikäimise tee (Saksamaa–Riia–Tartu–Peterburi) suhtes kõrvalisema Tallinna vaimulaadi on ikka peetud veidi kolklikuks, samas hästi konservatiivseks ja seisuslikuks.⁵⁶ Ülikoolilinna mentaliteet oli mõneti vabam. Linnas valitsev vaimne õhkkond mõjutas eesti intelligentsi kujunemist. Kuid vähemalt sama oluline oli kummagi linna tagamaa, selle jõukuse aste ja rahvusliku liikumise levik ning pingelisus.

Maalt linna asunud eestlased, sealhulgas maalt pärit haritlased säilitasid linnaski pika aja vältel maarahva elutunnetuse jooni. Seejuures moodustasid eestlasest linnaharitlased olmelt ja mõtteviisilt ikkagi üpris eriilmelise kogumi, mille vaimne elu väärub edasist uurimist.

Haritlaste puhul, kes objektiivselt rajasid alust eesti uueaegsele linnaühiskonnale, avaldus veel 1880. aastatelgi rahvusliku identsuse ebakindlus ja selgusetus, ebalev keelepsühholoogia. E. Lenderi järgi oli Tallinna eestlastele iseloomulik, et "aeti juttu eesti keeles, kuid laste poole pöördudes mindi sõnapealt üle saksa keelele".⁵⁷

⁵⁶ Jansen, E. Tallinna kultuurielu 19. sajandi teisel poolel. – Rmt.: Vana Tallinn, V (IX). Tallinn, 1995, 112.

⁵⁷ Lender, E. Minu lastele. Stockholm, 1967, 21–22.

Saksa keskkonda sulandumine ei olnud paljudele eestlastele siiski vastu võetav, see ei olnud ka kerge ega toimunud kiiresti. Nii olid linnaeestlased, sealhulgas haritlased, alid ka rahvuslikule agitatsioonile.⁵⁸ Hakkas kinnistuma uus käitumistüüp ja iseseisvusaotlus, mis sai esialgu avalduda peamiselt vaba omalगतuse vallas: seltsitegevuses, kultuuriloome ja -tarbimise alal. Kõiges selles võeti eeskujuna baltisaksa linlastelt, eriti keskkihtidelt. Samas jäid sidemed väga tugevaks maaga, kus elas eestlaste enamik. Nii kujunes ka eestlaste linnakultuur ikkagi emakeelse eesti kultuuri osaks.

Venestuse eel ja algul oli Tallinna ja Tartu eesti haritlaste arvuline suhe mõnes löikes üsna tasavägine, üldkokkuvõttes küll Tartu kasuks. Nii kinnitab ka eesti intelligentsi paiknemise analüüs Tartu kui rahvusliku liikumise keskuse seisundit. Ometi ei anna Tartule niisugust tähtsust mitte haritlaste kvantitatiivne ülekaal, vaid just nende tegevuse sihiteadlikum, aktiivsem ja organiseeritum iseloom.

⁵⁸ Jansen, E. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Keel ja Kirjandus, 1993, 5, 299.

Lisa

TARTU JA TALLINNA ELIIT- JA LÕPETAMATA KÕRGHARIDUSEGA HARITLASED*

Tartu haritlased

I 1850. aastad ja varem

Krüger, Woldemar Friedrich (1808–1894) – Tartumaa, kunstnik (töötas Tartus juba 1830. aastatest)

1860. aastad

Hurt, Jakob (1839–1907) – Võrumaa, gümnaasiumiõpetaja (1868. aasta esimesel poolel töötas lühemat aega pedagoogina Kuressaares)

Rosenberg, Aleksander Anton (1839–?) – Pärnumaa, teadlane-õppejõud

* Lisa ülesehituse kohta on antud selgitus tabeli 1 juures olevas märkuses.

Rosenberg, Emil Woldemar (1842–1925) – Pärnumaa, teadlane-õppejõud
Russow, Edmund August Friedrich (1841–1897) – Tallinn, teadlane-õppejõud
Russow, Valerian Carl Michael (1842–1879) – Tallinn, teadlane-konservaator
Schmiedeberg, Johann Ernst Oswald (1838–1921) – Kuramaa, teadlane-õppejõud
Treffner, Cornelius (1839–1917) – Võrumaa, gümnaasiumiõpetaja
Weizenberg, August Ludwig (1837–1921) – Võrumaa, kunstnik (ehkki kunstnik õppis ja töötas 1860.–1880. aastatel võõrsil mitmes suurlinnas, võib Tartutki pidada sellal tema kodulinnaks, kus ta korduvalt viibis, modelleeris, lävis omastega ja eesti juhtivate tegelastega)

1870. aastad

Blumberg, Konstantin (1850–1897) – Tartu, teadlane-õppejõud
Eisenschmidt, Wilhelm Gottfried (1839–1922) – Tartumaa, pastor
Freifeldt, Conrad Raymond (1847–1923) – Tartu, diakon
Grenzstein, Ado (1849–1916) – Viljandimaa, ajalehetoimetaja
Gutmann, Woldemar (1851–1933) – Tartu, teadlane-õppejõud
Lipp, Martin (1854–1923) – Viljandimaa, abipastor
Lundmann, Christlieb Hermann (1854–?) – Paide, gümnaasiumiõpetaja
Neukardt, Jaan – Liivimaa, veterinaariainstituudi prosektori abi
Tomberg, Frommhold (1850–?) – Eestimaa, ametnik
Treffner, Gustav Bernhard Gottlob (1848–1907) – Võrumaa, ametnik
Veske, Mihkel (1843–1890) – Viljandimaa, teadlane-õppejõud

1880. aastad

Grass, Alfred (1862–1933) – Tartu, pedagoog
Hermann, Karl August (1851–1908) – Viljandimaa, ajalehetoimetaja
Hoffmann, Oskar Georg Adolf (1851–1912) – Tartu, kunstnik
Jannsen, Eugen Friedrich Reinhold (1853–1930) – Pärnu, arst
Johanson, Julius Herman (1852–1917) – Pärnumaa, abipastor
Jõgever, Jaan (1860–1924) – Saaremaa, pedagoog
Masing, Gotthilf Leonhard (1845–1936) – Saaremaa, teadlane-õppejõud
Nass, Paul (1856–1886) – Harjumaa, apteeker
Punga, Gustav (1860–1930) – Tartumaa, abipastor
Rennit, Johannes (1862–1923) – Viljandimaa, abipastor
Sachsendahl, Adolf Wilhelm (1848–1891) – Tartu, arst
Seeberg, Reinhold (1859–1935) – Pärnumaa, teadlane-õppejõud
Tammann, Gustav Apollon Johann Heinrich (1861–1938) – Jamburg, teadlane-õppejõud
Treffner, Hugo Hermann Fürchtegott (1845–1912) – Võrumaa, pedagoog
Valdmann, Johann (1856–1922) – Tartumaa, abiõppejõud

II 1860. aastad

Jannsen, Johann Voldemar (1819–1890) – Pärnumaa, ajalehetoimetaja
Koidula, Lydia (Jannsen, 1843–1886) – Pärnumaa, pedagoog ja kirjanik

1870. aastad

Kallas, Rudolf Gottfried (1851–1913) – Saaremaa, pedagoog, hiljem pastor
Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803–1882) – Virumaa, arst, kirjanik

1880. aastad

Gerban, Carl Julius (1860–?) – Saaremaa, proviisor
Jannsen, Heinrich (Harry) Voldemar Amandus (1851–1913) – Pärnu, ajalehetoimetaja
Luig, Adolph (Luik, 1842–?) – Tartu, pedagoog
Poska, Michael (Mihhail, 1860–?) – Tartumaa, pedagoog

III 1870. aastad

Tülk, Jakob (1830–1918) – Pärnumaa, ajalehetoimetaja ja kirjamees

1880. aastad

Kuusik, August (1862–?) – Liivimaa, ametnik
Põdder, Moritz Maximilian (1852–1905) – Viljandimaa, pedagoog ja kirjanik

Tallinna haritlased

I 1850. aastad ja varem

Russow, Friedrich Nikolai (Nicolaus, 1828–1906) – Tallinn, ametnik-jurist
Russow, Friedrich – sünnikoht teadmata, sõjaväeinsener (töötas Tallinnas juba 1840. aastatel või varemgi)

1860. aastad

Falck, Heinrich Hans (1832–1873) – Tallinn, arst
Falck, Paul Theodor (1845–u.1920) – Tallinn, ametnik

1870. aastad

Jakobson, Carl Robert (1841–1882) – Tartu, literaat
Kruus, Carl (1849–?) – Eestimaa, ametnik-jurist

Rosenthal, Ferdinand Heinrich Samuel (1846–1916) – Tartu, arst
Salem, Marcus (1835–1889) – Liivimaa, gümnaasiumiõpetaja

1880. aastad

Janson, Aleksei (1866–1941) – Rakvere, kreiskooli pedagoog
Koppel, Julius (1861–?) – Eestimaa, reaalkooli pedagoog ja vikaar
Laurentz, Johann Adolf (1857–1887) – Virumaa, arst
Linde, Bernhard (1851–1910) – Pärnumaa, proviisor
Palsa, Oskar Carl Johann (1863–1926) – Tartumaa, gümnaasiumiõpetaja
Tannebaum, Peeter (1858–1923) – Pärnumaa, arst
Truusmann, Jüri (1856–1930) – Tartumaa, ametnik (tsensor)
Vares, Tõnis (1859–1925) – Viljandimaa, jurist

II 1870. aastad

Tiisik, Karp (1843–1922) – Pärnumaa, preester

1880. aastad

Gerban, Carl Julius (1860–?) – Saaremaa, proviisor
Jannsen, Heinrich (Harry) Voldemar Amandus (1851–1913) – Pärnu, ajalehe-
toimetaja
Köler, Georg (1847–1910) – sünnikoht teadmata, arst
Linde, Alexander – Liivimaa, proviisor
Mildebrath, Oskar (1849–?) – Eestimaa, proviisor
Poska, Michael (Mihhail, 1860–?) – Tartumaa, pedagoog

III 1850. aastad

Nocks, Johann Jakob Frommhold (1800–1890) – Järvamaa, pedagoog
Stramm, Philipp (1814–1871) – Harjumaa, pedagoog

1870. aastad

Jakobson, Thomas August Matthias (1837–1897) – Peterburi, pedagoog, äri-
mees ja omavalitsustegelane

1880. aastad

Bornhöhe (Brunberg), Eduard (1862–1923) – Virumaa, ametnik ja ajakirjandus-
töötaja, kirjanik
Teppaks, Andrei (?–1888) – Võrumaa, preester

ESTONIAN URBAN INTELLIGENTSIA IN THE 1850s–1880s

Väino SIRK

The article deals with the formation and development of the Estonian urban intelligentsia in the conditions of the national awakening, rise of the national movement and onslaught of Russification that started in the 1880s.

Chapter I follows the formation of urban intelligentsia of Estonian origin on the basis of censuses. The census of 1871 gives a picture of Tallinn as a relatively small preindustrial provincial town. Even though Estonians formed 51.8 percent of a population of 29,000, the number of educated Estonians was very small. Thus, the city had only four civil servants of Estonian extraction as compared with 173 Germans and 52 Russians. In the 1870s and 1880s the growth of Estonian towns accelerated. The 1881 census of Russia's Baltic provinces showed that the groups of educated people with whom man in the street had the closest contacts – the clergy, medical men, lawyers, etc. – still consisted entirely or predominantly of non-Estonians, in the first place Germans. Meanwhile, however, the number of Estonian civil servants, for example, had increased considerably. In using census data it has to be taken into consideration that ethnic Estonians often represented themselves in censuses as Germans or, less frequently, as Russians.

Chapter II gives an overview of Estonian intelligentsia in towns based on personal data gleaned from reference books, literature, periodical publications and archives. All in all, there is information about 314 persons of Estonian descent who lived and worked in an urban environment in 1850–1889 (with the exclusion of the period of studies). Of those, 86 belonged to the upper stratum of urban intelligentsia. They were for the most part graduates of a higher educational institution or, in some cases, had dropped out before graduation, and in a few cases, people without a formal higher education who occupied a prominent position in the cultural and public life. Most of them lived in Tartu and Tallinn (see Table 1). Researchers–lecturers of Tartu University and the Veterinary Institute, 12 all told, made a significant addition to the number of highly educated people in Tartu, but also secondary school teachers, clergymen, etc. of Estonian descent pursued their careers in that town. Tallinn as the province centre had a bigger number of officials and physicians. Only a few highly educated Estonians lived and worked in smaller towns. At least 21 representatives of the upper stratum of Estonian urban intelligentsia are known as fosterers of Estonian literature.

Included among the medium stratum of intelligentsia are professional men and women who had obtained their education at teacher training colleges, county schools or, in fewer cases, gymnasia (secondary schools). Research to date has allowed us to identify 228 medium-level educated persons of Estonian descent living and working in Estonian towns, among them seven women. Of them 57

worked in Tallinn (Table 2), 57 in Tartu (Table 3), 43 in South Estonian small towns (Table 4) and 37 in North Estonian small towns (Table 5). Thirty-three people pursued their careers in two or three towns. By occupation, they were mostly teachers at elementary schools, officials, editorial staff, parish clerks, publishers, etc. Sixty-three representatives of medium-level urban intelligentsia made a name for themselves as men of letters.

Educated Estonians numbered few and far between in towns in the 1850s and even 1860s. Along with the process of urbanization and widening opportunities to obtain an education more Estonian intellectuals made their home in towns in the 1870s and especially 1880s. Like in the countryside, also in towns many educated Estonians took an active part in promoting the national movement and activities of societies.

The number of medium-level Estonian intellectuals in Tartu and Tallinn was roughly equal regardless of the latter's larger population, whereas Tartu boasted a considerably larger number of highly educated Estonians. Thus, an analysis of the geographical distribution of Estonian intelligentsia confirms the status of Tartu as the centre of the national movement. Also, intellectuals in Tartu displayed a more pronounced singleness of purpose, were more enthusiastic and better organized in their pursuits than their counterparts in Tallinn and other towns.